Задіґ, або Талан

Східна історія[30]

УХВАЛА[31]

Я, нижчепідписаний, досягши того, що вславився за людину вчену й навіть розумну, прочитав цей манускрипт і визнав проти своєї волі, що він цікавий, веселий, моральний, філософічний, може сподобатися навіть тим, хто ненавидить романи. Отже я наклав на нього заборону і запевнив пана каді-лешкер,[32] що це мерзенний твір.

ПОСЛАННЯ – ЛИСТ-ПРИСВЯТА САДІ[33] СУЛТАНШІ ШЕРАА[34]

18 числа, місяця коня[35]837 року гиджри.[36]

Принадо очей, муко сердець, світе розуму, я не цілую пороху від ніг ваших, бо ви не багато ходите або ступаєте на іранські килими чи троянди. Я приношу вам переклад книжки одного давнього мудреця, що, мавши щастя нічого не робити, мав щастя втішати себе, пишучи історію Задіґа, твір, у якому сказано більше, ніж здається на перший погляд. Прошу вас прочитати його і судити про нього, бо хоч ви ледве досягай весни вашого життя, хоч усі розваги чекають на вас, хоч ви вродливі й таланти ваші збільшують вашу вроду, хоч вас вихваляють з вечора й до ранку і хоч з усіх цих причин ви маєте право не мати звичайного розуму, проте розум ваш гострий, а смак тонкий, і я чував, як ви міркували краще, ніж старі довгобороді дервіші в гостроверхих шапках. Ви скромні, та анітрохи не підозрілі, ви ніжні, а з тим і не кволі, ви робите добро, але свідомо, ви любите своїх друзів і не набули собі ворогів. Ваш розум ніколи не позичає собі розваги в стрілах обмови; ви ані говорите лихого, ані робите його, хоч вам надзвичайно легко це робити. Словом, душа ваша завжди здавалася мені чистою, як і ваша

врода. У вас є навіть певна частка філософії, через що я й думаю, що вам більше, аніж кому іншому, смакуватиме цей твір мудреця.

Був він спочатку писаний стародавнім халдейським письмом,[37] що його не знаємо ні я, ні ви. Далі його переклали арабською, щоб звеселити славетного султана Улуг-бека.[38] То була пора, коли араби й перси саме почали писати "Тисячу й одну ніч",[39] "Тисячу й один день"[40]тощо. Улуг більше любив читати "Задіґа", але султанші любили більше "Тисячу й одну ніч". "Як можете ви віддавати перевагу казкам, – говорив їм мудрий Улуг, – що не мають змісту й нічого не означають?" – "Саме за це ми й любимо їх", – відповідали султанші.

Я тішу себе надією, що ви не скидатиметеся на них і що ви будете справжнім Улугом. Я сподіваюся навіть, що коли вам набриднуть звичайні розмови, що дуже скидаються на "Тисячу й Одне", хіба що не такі цікаві, я зможу знайти хвилину, щоб мати честь говорити з вами розумно.

Коли б ви були Талестридою[41] за часів Іскандера,[42] сина Філіпа, коли б ви були царицею Савською[43] за часів Соломонових, то ці царі прийшли б уклонитися вам.

Я прошу небесні чесноти, щоб вашим розвагам не було краю, врода ваша була довгочасна й щастя ваше безконечне.

Сааді.

Розділ перший

Одноокий

За часів короля Моабдара жив у Вавилоні молодик, Задіґ на ймення, що зроду мав великі здібності, які від виховання тільки збільшилися. Незважаючи на багатство і молодість, умів він стримувати свої

пристрасті; він не удавав нічого, він не хотів завжди бути правим і вмів поважати людські вади. Дивувалися, дивлячись, як при такому розумі не ображався він на оті розмови, такі невиразні, такі безладні, на оті зухвалі пересуди, на оті невігласні міркування, на недоумкувате блазенство, на той порожній словесний шум, що зветься у Вавилоні розмовою. Він засвоїв з першої книги Зороастра,[44] що самолюбство – це надутий вітром пухир, і коли його вколоти, зчиняються бурі. До всього Задіґ не вихвалявся, що зневажає жінок і легко перемагає їх. Він був великодушний і не боявся робити послуги невдячним, виконуючи цим великий заповіт Зороастра: "Коли їси, то давай їсти й собакам, хоч вони й мають кусати тебе". До того ж він був мудрий так, як тільки й можна бути, бо волів жити з мудрецями. Обізнаний із знаннями стародавніх халдейців, він не нехтував фізичними законами природи настільки, скільки про них тоді знали, і знав з метафізики те, що з неї знають в усі віки, тобто дуже мало. Він був твердо переконаний, що рік має триста шістдесят п'ять днів із чвертю, незважаючи на нову філософію його часу, і що сонце міститься в центрі всесвіту, і коли головні маги з образливою пихою говорили, що в нього ниці почуття і що думати, ніби сонце обертається навколо себе самого, а рік має дванадцять місяців, значить бути ворогом державі, – він мовчав без гніву й без зневаги.

Маючи велике багатство і, як наслідок того, друзів, маючи здоров'я, приємне обличчя, розум справедливий і стриманий, серце щире й благородне, Задіґ думав, що може бути щасливим. Він мав одружитися із Семирою, що за свою вроду, походження й майно вважалася першою партією у Вавилоні. У нього до неї була міцна й чиста прихильність, Семира ж любила його пристрасно. Вже наближалася щаслива мить, що мала їх з'єднати, коли, прогулюючись удвох біля Вавилонської брами, під пальмами, що облямовували річку Євфрат, вони побачили, що до них надходять озброєні шаблями й луками люди. То була варта молодого Оркана,[45] племінника міністра, якого дядькові улюбленці запевнили, що йому все дозволено. Він не мав жодної із Задіґових чеснот, але, гадаючи, що вартий значно кращого, був у розпачі, що не йому віддала Семира перевагу. Від ревнощів, які походили тільки з його чвані, він

думав, що без пам'яті кохає Семиру; він вирішив її викрасти. Грабіжники схопили її і в запалі своєї люті поранили її і пролляли кров особи, вигляд якої зм'якшив би й тигрів з Іммаусової гори.[46] Вона посилала до неба свої скарги. Вона кричала:

– Моя люба дружино! Мене відривають від того, кого я ревне кохаю!

Вона не думала про небезпеку, вона думала тільки про свого любого Задіґа. А він тим часом захищав її з усією силою, що її надають одвага й кохання. За допомогою тільки двох рабів він прогнав грабіжників і привів до пам'яті непритомну й скривавлену Семиру, що, розплющивши очі, побачила свого визволителя. Вона сказала:

– О Задіґу! Я люблю вас, як майбутнього чоловіка, я кохаю вас, як того, кому завдячую своєю честю і життям.

Ніколи не було серця розчуленішого, ніж серце Семирине, ніколи чарівніші вуста не вимовляли ніжніших почувань цими вогненними словами, на які надихнули найвеличніші почуття добродіяння й найніжніше захоплення цілком законного кохання.

Рана була легка: Семира незабаром видужала. Задіґ був поранений небезпечніше. Влучивши біля ока, стріла завдала глибокої рани. Семира тільки й благала богів про те, щоб її коханий видужав. День і ніч очі її були залиті сльозами: вона чекала моменту, коли Задіґові очі зможуть тішитися з її поглядів, але на пораненому оці розвинулася болячка, отже, почали побоюватися серйозно лиха. Послали до Мемфіса[47] по великого лікаря Гермеса, і той приїхав з численним почтом. Він одвідав хворого й оголосив, що той утратить око; він пророк навіть день і час, коли має статися ця сумна подія.

– Коли б це було праве око, – говорив він, – я вилікував би його, але рану на лівому оці не можна зцілити.

Ввесь Вавилон, жаліючи Задіґа, захоплювався глибиною Гермесового знання. Два дні по цьому болячка прорвала сама собою, Задіґ видужав цілком. Гермес написав книжку, де доводив, що той не повинен був видужувати. Задіґ її не читав, а як тільки зміг виходити з дому, зібрався відвідати ту, що становила надію й щастя його життя і заради якої хотів він мати очі. Але Семира три дні тому поїхала за місто. Дорогою він дізнався, що ця прегарна дама, оголосивши згорда, що має непереможну огиду до однооких, цієї самої ночі одружилася з Орканом. Від цієї новини Задіґ упав непритомний; його туга ледве не звела його в домовину; він довго був хворий, але нарешті розум переважив журбу і жорстокість того, що він зазнав, прислужилася навіть для того, щоб заспокоїти його.

– Раз я зазнав, – говорив він, – такої страшної примхи від дівчини, вихованої при дворі, мені треба одружитися з простою міщанкою.[48]

Він вибрав Азору, найрозумнішу й найкращу з усіх народжених у місті; він одружився з нею і прожив місяць у солодощах найніжнішого єднання. Він тільки помітив у ній трохи зайвої легковажності й нездоланний нахил вважати найрозумнішими й найчеснотнішими тих молодиків, зовнішність яких здавалася їй особливо привабливою.

Розділ другий

Ніс

Одного дня Азора повернулася з прогулянки, гнівно й голосно вигукуючи.

– Що з вами, моя люба дружино, – сказав він їй, – що до такої міри роздратувало вас?

– Леле! – сказала вона. – І ви були б такі, коли б ви бачили те, чому я щойно була свідком. Я пішла розважати вдову Козру, що ось два дні, як

поклала свого молодого чоловіка в могилу біля струмка, що облямовує цю рівнину. В своїй тузі вона пообіцяла Богам, що лишиться біля цієї могили, аж поки біля неї тектиме вода цього струмка.

– Ну що ж, – сказав Задіґ, – ось гідна пошани жінка, що справді кохала свого чоловіка.

– Ах! – відповіла Азора, – коли б ви знали, що робила вона, коли я її відвідала!

– Що саме, мила Азоро?

– Вона одвертала струмок!

Азора сипала такими довжелезними лайками, вигукувала такі люті докори проти молодої вдови, що ця занадто багатослівна чеснота не сподобалася Задіґові.

У нього був друг, на ім'я Кадор, один із тих молодиків, у яких жінка Задіґа знаходила більше чесноти й гідності, ніж у інших; він узяв його собі за довіреного й, скільки міг, забезпечив собі його вірність значним подарунком.

Азора, провівши два дні за містом в однієї своєї приятельки, на третій день повернулася додому. Слуги, плачучи, сповістили, що чоловік її нагло помер тієї самої ночі, що їй не зважилися переказати цієї скорботної новини й поховали Задіґа в могилі його батьків край садка. Вона плакала, рвала волосся й присягалася вмерти. Ввечері Кадор попросив у неї дозволу поговорити з нею, й вони плакали вдвох.

Другого дня вони плакали менше й пообідали вкупі. Кадор зізнався їй, що друг залишив йому більшу частину свого добра, й натякнув їй, що мав би за щастя розділити з нею свою частку. Дама поплакала, посердилась, але зробилася лагіднішою: вечеря була довша за обід;

говорили все з більшою довірою. Азора вихваляла небіжчика, але зізналася, що в нього були хиби, яких нема в Кадора.

Посеред вечері Кадор поскаржився на сильний біль у селезінці. Дама занепокоїлась і заметушилася, звеліла принести всі есенції, якими намащувалася, щоб спробувати, чи не допоможе котра з них проти болю в селезінці. Вона дуже жалкувала, що великого Гермеса нема вже у Вавилоні. Вона навіть зволила доторкнутися до боку, де Кадор відчуває такі гострі болі.

– У вас часто буває ця страшна хвороба? – спитала вона співчутливо.

– Кілька разів вона підводила мене майже до домовини, – відповів їй Кадор, – і є тільки одні ліки, щоб мені попустило, – це прикласти мені до боку ніс недавно померлої людини.

– От дивні ліки, – сказала Азора.

– Не дивніші, – відповів він, – ніж подушечки пана Арну проти апоплексії.[49]

Цей доказ разом із видатними якостями молодика змусив, нарешті, даму зважитися.

– Врешті-решт, – сказала вона, – коли мій чоловік проходитиме від світу вчорашнього до світу завтрашнього через міст Тшінавар,[50] то хіба ангел Азраїл[51] менше погодиться на цей перехід через те, що в другому житті ніс чоловіка буде трохи не такий довгий, як у першому?

Отже, вона взяла бритву, пішла на чоловікову могилу, зросила її своїми слізьми й підійшла, щоб одрізати носа Задіґові, що лежав витягнувшися в труні. Задіґ підвівся, однією рукою тримаючи носа, а другою відводячи бритву.

– Пані, – мовив він, – не сваріть так молоду Козру: намір одрізати мені носа вартий наміру одвернути струмок.

Розділ третій

Собака й кінь

Задіґ переконався, що, як і написано в книзі Зенд-Авесті,[52] перший місяць шлюбу є медовий, а другий полинний. Трохи згодом він був змушений розлучитися з Азорою, з якою надто важко стало жити, і шукав собі щастя, вивчаючи природу.

– Нема нікого щасливішого, – говорив він, – як філософ, що читає цю велику книгу, яку Бог розкрив перед нашими очима. Істини, які він відкриває, належать йому – він живить і виховує свою душу, він живе спокійно, не боїться нікого з людей, і його ніжна дружина не прийде одрізати йому носа.

Повний цих думок, він заховався в одному сільському будиночку на березі Євфрату. Там він не працював над тим, щоб лічити, скільки дюймів води падає за одну секунду під арку мосту,[53] чи на скільки кубічних ліній випало більше дощу в місяці миші, ніж у місяці барана.[54] Він не мріяв про те, щоб виробляти шовк з павутиння,[55] ні порцеляни з розбитих пляшок;[56] але вивчав передовсім властивості тварин і рослин і швидко набув прозірливості, яка відкривала йому тисячі відмінностей там, де інші бачили тільки одноманітність.

Одного дня, прогулюючись біля невеличкого гайка, він побачив, що до нього біжить євнух цариці, а за ним ще кілька служок з палацу. Ніби запаморочені, люди бігали, немов шукаючи щось загублене й дуже цінне.

– Юначе, – сказав йому перший євнух, – чи ви не бачили собаку цариці?

Задіґ відповів скромно:

– Це сука, а не собака.

– Маєте рацію, – обізвався перший євнух.

– Це дуже маленька болонка, – додав Задіґ, – вона недавно привела цуценят, вона трохи шкутильгає на передню ліву ногу й має дуже довгі вуха.

– То ви її бачили? – спитав захеканий перший євнух.

– Ні, – відповів Задіґ, – я її ніколи не бачив, і я ніколи не знав, що в цариці є сука.

Саме о тій порі, через дивну примху долі, найкращий кінь королівської стайні вирвався з конюхових рук на вавилонській рівнині. Оберєгермейстер й інші офіцери, так само стурбовані, бігали за ним, як перший євнух за сукою. Першим звернувся до Задіґа оберєгермейстер і спитав, чи не бачив він королівського коня.

– Це кінь, – відповів Задіґ, – що найкраще йде чвалом, він п'ять футів заввишки, копита в нього дуже малі, хвіст три з половиною фути завдовжки, шишки на його вудилах із золота на двадцять три карати, підкови його зі срібла одинадцятої проби.

– Якою дорогою подався він? Де він? – поспитав оберєгермейстер.

– Я його не бачив, – відповів Задіґ, – і не чув ніколи про нього.

Оберєгермейстер і перший євнух не сумнівалися, що це Задіґ украв королівського коня й королевину суку. Вони звеліли одвести його перед збори великого Дестергаму,[57] які присудили покарати його батогами

й заслати до кінця днів до Сибіру. Та тільки-но ухвалили вирок, як знайшли коня й собаку. Судді опинилися перед сумною потребою переробити свою постанову; але вони присудили Задіґові сплатити чотириста унцій золота за те, що говорив, ніби не бачив того, що бачив. Спочатку мусив він сплатити цей штраф, а потім Задіґові дозволили захищати свою справу на нараді великого Дестергаму.

Він говорив так:

– Зорі справедливості, безодні знання, дзеркала істини, ви, що маєте вагу олова, твердість заліза, блиск діамантів і дуже подібні до золота, [58] – раз дозволено мені говорити перед цими високославними зборами, то присягаюся Оромаздом,[59] що я ніколи не бачив ні шановної королівської суки чи священного коня короля над королями. Ось що зі мною сталося: я прогулювався поблизу невеличкого ліска, де потім зустрів шановного євнуха й славного єгермейстера. Я побачив на піску сліди якоїсь тварини і легко вирішив, що це сліди маленького собаки – легенькі й довгі борозенки, відбиті на невеличких горбиках піску поміж слідів від лап. Я визначив, що це сука, і соски у неї витягнені, отже, вона недавно привела цуценят. Інші, дечим одмінні, сліди, що ввесь час ніби зрізували піщану поверхню обабіч передніх лап, доводили мені, що в неї дуже довгі вуха; а помітивши, що одна лапа весь час менше виривала пісок, ніж три інші, я зрозумів, що сука нашої великої королеви, насмілюсь сказати, трохи крива. А щодо коня короля над королями, то знайте, що, прогулюючись дорогою в цьому лісі, я побачив відбитки кінських підків; усі вони були на однаковій віддалі. Ось, сказав я, кінь, що досконало йде чвалом. На вузькій стежці, футів сім завширшки, був на три з половиною фути від середини дороги праворуч і ліворуч трохи збитий пил з дерев. У цього коня, сказав я, хвіст на три з половиною фути, і, вимахуючи ним праворуч і ліворуч, він позмітав цей пил. Під деревами, що утворювали альтанку п'ять футів заввишки, я побачив недавно опале з гілок листя і зрозумів, що кінь торкнувся їх і що, виходить, він у п'ять футів заввишки. Щодо його вудил, вони повинні були бути з золота двадцять третьої проби, бо шишки потерлися об камінь, у якому я розпізнав кремінь і на якому я

зробив пробу.[60] І нарешті, по слідах, які лишилися від його підків на камені іншої породи, я зробив висновок, що вони зі срібла одинадцятої проби.

Усі судді були в захваті від глибини й точності Задіґових суджень, новина дійшла до короля й королеви. У передпокоях, у спальнях і в кабінетах[61] говорили тільки про Задіґа; і хоч багато магів висловлювали думку, що його треба спалити, як чаклуна, цар звелів, щоб йому повернули штраф у чотириста унцій золота, до якого його було присуджено. Секретар, судові пристави, прокурори з великою пишнотою прийшли до Задіґа й принесли його чотириста унцій; з них вони вирахували тільки триста дев'яносто вісім на судові видатки, а їхні лакеї попросили нагороди.

Задіґ побачив, як небезпечно інколи бути надто вченим, і свято пообіцяв собі, як буде нагода, не говорити про те, що побачить.

Ця нагода трапилася незабаром. Утік один державний злочинець; Задіґ бачив, як той проходив попід вікнами, але на допиті не сказав про це. Однак хтось довів, що він дивився в цю мить у вікно. За цей злочин йому присудили сплатити п'ятсот унцій золота, і, за вивилонським звичаєм, він подякував суддям за їх всепробачливість.

– Великий Боже! – говорив він сам до себе, – яке лихо, коли хто прогулюється в лісі, яким проходять сука королеви й кінь короля! Як небезпечно стояти біля вікна! І як важко бути щасливим у цьому житті!

Розділ четвертий

Заздрісник

Задіґ хотів у філософії й приятелюванні знайти розраду від нещасть, які послала йому доля. В одному вавилонському передмісті в нього був зі смаком опорядженний будинок, де він збирав усі мистецькі речі й

розваги, гідні порядної людини. Вранці його книгозбірня була відкрита для всіх учених, увечері стіл – для всякого доброго товариства. Та невдовзі він дізнався, до чого небезпечні вчені: зчинилася велика суперечка з приводу одного Зороастрового закону, який забороняв їсти грифонів.[62] "Як можна забороняти грифонів, – говорили одні, – коли цієї тварини не існує?" – "Треба, щоб вони існували, – говорили інші, – раз Зороастр не хоче, щоб їх їли!"

Задіґ хотів помирити їх, сказавши:

– Коли є грифони, не їжмо їх; коли їх не існує, то ще менше можемо ми їх їсти, – і таким чином ми цілком скоримося Зороастрові.

Один учений, який написав тринадцять томів про властивості грифонів і був найбільший з усіх теургів,[63] похопився піти й обвинуватити Задіґа перед одним архімагом, на ймення Ієбор,[64] найдурнішим із халдеїв, отже, й найфанатичнішим. Цей учений хотів посадити Задіґа на палю для більшої слави сонця і тут же задоволено виголосив напам'ять требник Зороастра. Друг Кадор (один друг вартий більше, ніж сотня панотців) пішов до старого Ієбора і сказав йому:

– Нехай живе сонце й грифони. Стережіться карати Задіґа: це святий, у нього на пташарні є грифони, і він не їсть їх. А його звинуватив єретик, що насмілюється твердити, ніби в кролів роздільні лапи[65] й вони не є нечисті.

– Гаразд, – сказав Ієбор, трясучи своєю лисою головою, – треба посадити на палю Задіґа за те, що нечестиво думав про грифонів, і другого за те, що нечестиво говорив про кролів.

Кадор залагодив справу за допомогою однієї фрейліни, якій він зробив дитину і яка мала великий вплив у колегії магів. Нікого не посадили на палю; з приводу цього багато докторів бурчали й віщували занепад Вавилону.

Задіґ вигукнув:

– Де ж те щастя? Усе переслідує мене на цьому світі, аж до тварин, яких не існує зовсім!

Він прокляв учених і вирішив жити тільки у вишуканому товаристві.

Він збирав у себе найпорядніших чоловіків Вавилона і найприємніших дам; він улаштовував вишукані вечері, перед якими часто відбувалися концерти; вечері ті оживлялися чарівними бесідами. Він умів переживати слабкі спроби бути дотепним, бо вони якраз і вбивають дотепність зовсім і псують найблискучіше товариство.

Ні друзів, ані страв не вибирав він заради пихи, бо завжди вище ставив реальне над вимріяним, і тому здобувся на пошану, на яку не претендував.

Навпроти його дому мешкав Арімаз, людина, чия лиха вдача вимальовувалася на грубезній фізіономії. Його гризла жовч і роздирала пиха, і до всього то був нудний дотепник. Не мавши ніколи успіхів у світі, він мстився тим, що обмовляв його.[66] Хоч який був багатий, а на превелику силу зміг зібрати біля себе облесників. Шум від колісниць, що під'їздили вечорами до Задіґа, набридав йому, шум від вихвалянь Задіґа дратував його ще більше. Кілька разів він заходив до Задіґа й сідав до столу, не бувши запрошений: він розбивав усю веселість товариства, ніби гарпії,[67] про яких говорять, що від їхнього дотику страва починає смердіти. Якось йому заманулося влаштувати свято для однієї дами, але та замість згодитися на його запрошення, пішла вечеряти до Задіґа. Другого разу, розмовляючи з ним у палаці, вони зустрілися з міністром, який запросив на вечерю Задіґа й не запросив Арімаза. Найневблаганніша ненависть часто буває викликана не більш важливими підставами. Цей чоловік, якого у Вавилоні прозвали "Заздрісником", вирішив занапастити Задіґа тільки тому, що того прозвали "Щасливим".

"Нагода зробити лихо трапляється сто разів на день, а зробити добро – один раз на рік", – говорив Зороастр.

Заздрісник пішов до Задіґа, що прогулювався в садку з двома друзями й дамою, якій він часто говорив приємні речі без будь-якого особливого наміру. Розмова точилася про війну, яку цар щасливо закінчив проти князя Гірканського,[68] свого васала. Задіґ, що в цій короткій війні виявив свою відвагу, дуже хвалив царя, а ще більше свою даму. Він узяв аркушик і написав чотири вірші, які скомпонував відразу, і дав прочитати їх цій вродливій особі. Друзі просили, щоб він дав і їм прочитати, та він утримався через скромність чи швидше через самолюбство. Він знав, що імпровізовані вірші вважатиме за гарні тільки той, на чию честь їх написано. Він розламав навпіл дощечку, на якій написав вірш, і викинув обидві половинки між трояндові кущі, де друзі їх марно розшукували. Пішов невеличкий дощ, і всі повернулися до хати. Заздрісник, залишившися сам у садку, шукав доти, поки нарешті не знайшов один шматочок. Дощечка була так розмазана, що кожна половинка вірша, яка заповнювала рядки, мала свій зміст і навіть утворювала вірш короткого розміру. Але через іще дивніший випадок ці маленькі вірші утворили зміст, що становив найжахливіші лайки проти царя. Читався цей віршик так:

Величезним злочинством

Зміцнившись на троні,

В загальнім спокої

Це – ворог єдиний.

Заздрісник був щасливий уперше за все своє життя: він тримав у руках те, чим міг згубити людину чесну й приємну. Повний цієї жахливої радості, він зробив так, що до царя дійшла ця сатира, писана Задіґовою рукою. Задіґа, двох друзів і даму кинули до в'язниці. Справу негайно

розглянули в суді, причому Задіґа навіть не стали слухати. Коли він ішов вислухати вирок, Арімаз став йому на дорозі й голосно гукнув, що його вірші нічого не варті. Задіґ не клопотався про те, щоб бути добрим поетом, але був у розпачі, що його засуджено, як злочинця, за образу величності і що кинуто до в'язниці вродливу даму й двох друзів за злочин, якого він не робив. Йому не дозволили говорити, бо проти нього промовляли його вірші. Такий був закон у Вавилоні. І от Задіґа повели на страту крізь натовп цікавих, з яких жоден не зважився пожалкувати за ним, а всі поспішали, щоб роздивитися його обличчя й побачити, чи охоче він помре.

Тільки батьки його сумували, вони-бо не мали права спадщини: три чверті їхнього добра конфіскували на користь царя, а чверть – на користь Арімаза.

У той час, як він готувався до смерті, царський папуга вилетів з палацового балкону та й сів у Задіґовому садку на трояндовий кущик. Вітер докинув туди з сусіднього дерева персик, він упав на половину дощечки для письма й прилип до неї. Птах підхопив персик разом з дощечкою і відніс ж на коліна монархові. Його високість прочитав слова, що не мали ніякого змісту й скидалися на кінець якихось віршів. Він кохався в поезії, а від монархів, що кохаються у віршах, завжди можна багато чого сподіватися:[69] він почав міркувати над знахідкою свого папуги. Цариця, пригадавши те, що було написано на одному шматку дощечки Задіґа, звеліла принести ù. Порівняли обидві частини: вони цілком злилися докупи; тоді прочитали вірші так, як ж і написав Задіґ:

Величезним злочинством збурену бачив я землю.

Зміцнившись на троні, приборкав усе те володар.

В загальнім спокої воює саме лиш кохання.

Це – ворог єдиний, боятися треба його.

Цар відразу ж звелів привести Задіґа перед його очі і звільнити з в'язниці двох його друзів і вродливу даму. Задіґ упав на землю до ніг царя і цариці, він покірно просив у них пробачення за те, що написав погані вірші. Він говорив так мило, жваво й розумно, що цар з царицею бажали побачити його ще раз. Він прийшов знову і сподобався ще більше. Йому віддали все добро Заздрісника, що неправдиво обвинуватив його, але Задіґ повернув усе власникові, і Заздрісника зворушило тільки те, що він нічого не втратив. З кожним днем зростала пошана царя до Задіґа. Він залучав його до всіх своїх розваг, радився з ним у всіх своїх справах. Цариця відтоді дивилася на нього прихильно, що могло стати небезпечним для неї, для царя, її високовладного чоловіка, для Задіґа й для держави. Задіґ починав вірити, що не так уже важко бути щасливим.

Розділ п'ятий

Великодушний

Час минав, і наближалося велике свято, яке відбувалося кожні п'ять років. У Вавилоні був звичай урочисто оголошувати наприкінці п'яти років ім'я громадянина, який зробив найвеликодушніший вчинок. Перший сатрап,[70] на якого покладено було турботи про місто, доповідав про найкращі вчинки, що сталися під час його порядкування. Люди голосували, цар ухвалював постанову. На це свято сходилися з усіх кінців землі. Переможець одержував від монарха золоту чару, прикрашену дорогоцінним камінням, і цар говорив йому такі слова: "Візьміть цей приз за великодушність, і нехай Боги пошлють мені багато підданих, що скидалися б на вас!"

Цей пам'ятний день настав. Цар зійшов на свій трон; його оточували вельможі, маги й представники від усіх племен, що прийшли на ці ігрища, де славу здобували не за легкість коней, не за силу тіла, а за чесноту. Перший сатрап перелічив голосно вчинки, які могли принести тим, хто їх зробив, цей неоціненний приз. Він не говорив нічого про

великодушність, з якою Задіґ повернув Заздрісникові все його майно, це не був вчинок, що міг би змагатися за приз.

Він висунув спочатку суддю, який, змусивши одного громадянина програти процес через помилку, за яку не був навіть сам відповідальний, оддав тому все своє майно, яке коштувало стільки, скільки той утратив.

Потім він відзначив одного молодика, що, бувши до нестями закоханий у дівчину, з якою мав одружитися, поступився нею заради друга, що майже помирав від кохання до неї, і, поступаючися дівчиною, навіть сплатив посаг.

Потім він звелів показатись одному воїнові, що під час війни з Гірканією виявив ще більший приклад великодушності. Ворожі солдати хотіли викрасти його кохану, і він захищав її від них. Враз йому сказали, що інші гірканці викрадають його матір за кілька кроків від нього; плачучи, він покинув кохану й побіг визволяти матір; потім повернувся до тієї, яку кохав, і побачив, що вона помирає. Він хотів заподіяти собі смерть, але мати наказала йому, що, крім нього, вона не має ніякої допомоги, і йому вистачило мужності примиритися з необхідністю жити.

Судді схилялися на бік цього воїна. Цар узяв слово й сказав:

– Вчинки його й інших дуже добрі, але вони мене не дивують. Недавно Задіґ зробив вчинок, справді дивний. Кілька днів тому я звільнив з посади свого міністра й улюбленця Кореба. Я люто нарікав на нього, а всі мої улюбленці запевняли мене, що я ще надто добрий, і наввипередки виспівували мені все найгірше про Кореба. Я спитав у Задіґа, що він про нього думає, і він одважився добре висловитися про нього. Зізнаюся, що зустрічав у нашій історії приклади, коли платили своїм майном за помилку, коли поступалися коханою, коли віддавали перевагу матері перед об'єктом кохання, але я ніколи не читав, щоб якийсь придворний висловився добре про міністра, що опинився в

неласці й на якого гнівався його державець. Я даю по двадцять тисяч золотих монет кожному з тих, що про їхні великодушні вчинки оце розповідали, але чару я віддаю Задіґові.

– Володарю мій, – сказав Задіґ цареві, – це ваша величність заслуговує отримати чару, бо ви сьогодні здійснили нечувану річ: бувши царем, ви не розгнівалися на вашого раба, коли той перечив вашому роздратуванню.

Усі дивувалися на царя й Задіґа. Суддя, що віддав своє добро, коханець, що одружив свою коханку з другом, воїн, що волів урятувати свою матір, а не кохану, одержали подарунок від монарха й побачили, як їхні імена записано в книгу великодушних, Задіґ же одержав чару. Цар зажив слави доброго монарха, яка недовго за ним зберігалася. Цей день відзначили святами, довшими, ніж звичайно. Спогади про них ще збереглися в Азії. Задіґ говорив: "Я нарешті щасливий!" Але він помилявся.

Розділ шостий

Міністр

Цар утратив свого першого міністра. Він обрав Задіґа, щоб той обійняв цю посаду. Всі вродливі вавилонські дами плескали в долоні від цього вибору, бо, відколи існувала імперія, ще не бувало такого молодого міністра. Всі улюбленці розсердилися, Заздрісник почав харкати кров'ю, і ніс у нього надміру розпух. Задіґ, подякувавши цареві з царицею, пішов подякувати ще й Папузі.

– Прекрасна птахо, – сказав він йому, – це ви врятували мені життя й зробили мене першим міністром; сука й кінь їх величностей заподіяли мені багато лиха, але ви зробили добро. То ось від чого залежить людська доля! Але, – додав він, – таке дивне щастя, може, швидко й зникне.

Папуга відповів:

– Так.

Це слово вразило Задіґа, та бувши, проте, добрим фізиком[71] і не вважаючи, що з папуг бувають пророки, він швидко заспокоївся; він узявся ретельно керувати своїм міністерством. Він змусив відчути святу міць законів і нікого не силував відчувати вагу свого високого титулу. Він не обмежував волі голосів у дивані,[72] і кожен візир[73] міг мати свою думку, не викликаючи його гніву. Коли він розв'язував якусь справу, то не він її вирішував, а закон, але коли закон був надто суворий, він його пом'якшував. Коли ж бракувало законів, його правосуддя вимагало, щоб корилися законам Зороастровим.

Це від нього успадкували народи велике правило, що краще зважитися звільнити одного винуватця, ніж засудити одного невинного. Він думав, що закон зроблено на допомогу громадянам тією самою мірою, що й на острах. Його головний талан полягав у тому, що він умів з'ясовувати істину, тоді як переважно всі люди намагаються її затьмарити. З перших же днів свого порядкування він почав користуватися з цього талану.

Один визначний вавилонський купець помер в Індії; своїми спадкоємцями він зробив двох синів з тим, що вони одержать рівні частки по тому, як віддадуть заміж свою сестру. Та він полишив ще подарунок у тридцять тисяч золотих монет тому з двох синів, про якого вирішать, що той більше його любить. Старший збудував йому гробницю, другий додав частину своєї спадщини до сестриного посагу. Всі говорили: "Старший більше любить свого батька, а менший – любить свою сестру, отже, це старшому належать тридцять тисяч золотих". Задіґ звелів привести їх обох по черзі. Старшому він сказав:

– Ваш батько не помер, він одужав і повертається до Вавилона.

– Хвала Богові! – відповів молодик. – Тільки ця гробниця коштувала мені дорогенько.

Потім Задіґ сказав те саме меншому.

– Хвала Богові, – відповів той. – Я поверну батькові все, що маю, але хотів би, щоб він лишив сестрі те, що я їй дав.

– Нічого ви не повернете, – сказав Задіґ, – а ще одержите тридцять тисяч золотих, бо ви дужче любите свого батька.

Одна дуже багата дівчина дала двом магам обіцянку одружитися і по тому, як кілька місяців брала уроки в одного й другого, вона побачила, що вагітна. Ті обидва хотіли з нею одружитися.

– Я візьму за чоловіка того з двох, – сказала вона, – хто дав мені можливість подарувати імперії громадянина.

– Це я зробив цей прекрасний вчинок, – сказав один.

– Це я маю таку заслугу, – сказав другий.

– Гаразд, – відповіла вона, – я визнаю за батька дитини того, хто зможе дати їй краще виховання.

Вона народила сина. Кожен із магів хотів його виховувати. Із справою подалися до Задіґа. Він звелів прийти обом магам.

– Чого навчатимеш ти свого вихованця? – опитав він першого.

– Я навчу його, – сказав учений, – восьми частин красномовства,[74] діалектики, астрології, демономанії;[75] поясню, що таке субстанція й

випадок,[76] абстрактне й конкретне, монади й неперевизначена гармонія.[77]

– А я, – сказав другий, – дбатиму, щоб він був справедливий і гідний мати друзів.

Задіґ виголосив:

– Чи ти батько дитині, чи ні, – але ти одружишся з матір'ю.

Весь час до королівського двору надходили скарги на правителя Мідії[78] на ім'я Іракс. То був великий пан, по суті непоганий, але зіпсований від пихи.

Він рідко терпів, щоб йому радили, і ніколи – щоб перечили. Павичі не такі чваньковиті, голуби не такі сласні, черепахи не такі ледачі; він живився тільки брехливою славою та облудними розвагами. Задіґ постановив його виправити. Він надіслав до нього від імені царя одного майстра з музики з двадцятьма співаками й двадцятьма чотирма скрипалями, одного майстра зі страв з шістьма кухарями й чотирьох камергерів, що мусили не відходити від нього. Царський наказ велів непорушно дотримуватись одного розпорядку дня, і от як усе сталося.

Першого дня, щойно прокинувся сласний Іракс, увійшов музичний майстер із співаками й скрипалями, проспівали кантату, яка тривала дві години і в якій що три хвилини ішов приспів:

До чого видатні його заслуги!

Скільки милосердя! Скільки величі!

Ах, до чого повинен пан

Бути задоволений із самого себе!

Після того як виконали кантату, один із камергерів привітав його промовою на три чверті години, в якій вихваляв його саме за ті добрі якості, що ж тому бракувало. Щойно скінчилося привітання, його повели до столу під звуки інструментів. Обід тривав три години; тільки-но розтуляв він рота, щоб говорити, перший камергер виголошував: "Він матиме рацію". А ледве промовляв він якихось чотири слова, як другий камергер вигукував: "Він має рацію". Два інші камергери вибухали голосним сміхом на кожен Іраксів дотеп, що його той говорив чи мав сказати. По обіді кантату повторили.

Цей перший день видався йому чудесним; він думав, що цар над царями шанує його згідно з його заслугами; другий день видався йому не таким приємним; третій пригнітив його, четвертий важко було знести, четвертий був за кару. Нарешті, роздратований тим, що тільки й чує, як співають: "Ах, до чого повинен пан бути задоволений із самого себе!", що завжди чує, ніби він має рацію, і що його вітають щоранку о тій самій годині, він написав до двору, прохаючи царя зласкавитись і відкликати своїх камергерів, своїх музикантів і кухарів. Він обіцявся надалі бути не таким чваньковитим і значно дбайливішим; він не давав себе так облещувати, влаштовував менше свят і був куди щасливіший, бо, як говорить Саддер,[79] повсякчасна розвага не є вже розвагою.

Розділ сьомий

Суперечки й аудієнції

Отак Задіґ увесь час виявляв витонченість свого генія і добру душу. Його обожнювали і, проте, його любили. Про нього говорили, як про найбагатшого з людей. По всій імперії лунало його ім'я, всі жінки наводили на нього свої лорнети, всі громадяни вихваляли його правосуддя; вчені дивилися на нього як на свого оракула; навіть жерці визнавали, що він знається в їхніх справах навіть більше за старого

архімага Ієбора. Вже нікому не спадало на думку сперечатися з ним з приводу грифонів. Вірили тільки в те, що йому здавалося ймовірним.

У Вавилоні була велика суперечка, що точилася вже п'ятнадцять сотень років і поділила імперію на дві завзяті секти: одні запевняли, що до храму Мітри завжди треба входити лівою ногою, інші вважали цей звичай за мерзенний і входили тільки правою. Всі чекали урочистого свята божественного вогню, щоб дізнатися, якій секті віддає перевагу Задіґ. Народ утупив очі в обидві його ноги, і все місто хвилювалось і вагалося. Задіґ увійшов у храм, стрибаючи разом обома ногами, і потім у красномовній промові довів, що бог неба і землі не віддає нікому переваги й не більше цінить ліву ногу, ніж праву. Заздрісник з жінкою запевняли, що в його промові було мало образів і що він не примусив танцювати в ній гори й пагорбки.

– Промова його суха і позбавлена генія, – говорили вони, – в ній не чути було ні про море, що відступає[80] від берегів, ні про зірки, що падають,[81] ні про розтоплене, як віск, сонце:[82] словом, не було доброго східного стилю.

Задіґ був задоволений, що має розумний стиль. Усі були на його боці не тому, що він мав рацію, і не тому, що він був чемний, але тому, що він був першим візиром.

Так само щасливо закінчив він великий процес між білими й чорними магами. Білі дотримувалися думки, що беззаконно, молячись Богові, ставати взимку обличчям на південний схід; чорні запевняли, що Бог жахається молитов людей, які стають улітку обличчям на південний захід. Задіґ наказав, щоб кожен ставав обличчям на ту сторону, яку схоче.

Тоді він відкрив спосіб віддавати ранок для справ приватних і державних, а решту дня присвячував окрасі Вавилона: він наказав ставити трагедії, на яких люди плакали, й комедії, на яких сміялися, –

що вже давно вийшло з моди й що він відродив, бо мав добрий смак. Він не претендував на те, що знає більше, ніж артист, він винагороджував їх подарунками й пошаною і не заздрив потай їхнім талантам. Увечері він дуже звеселяв царя й особливо царицю. Цар говорив:

– Великий міністр!

Цариця говорила:

– Чемний міністр!

І обоє додавали:

– Було б дуже прикро, коли б його скарали на горло.

Ніколи урядовій людині не доводилося давати так багато аудієнцій дамам, як йому. Більшість приходили говорити з ним про справи, яких не мали, аби мати справу з ним. Першою з'явилася жінка Заздрісника: вона присягалася йому Мітрою,[83] Зенд-Авестою[84] й святим вогнем,[85] що вона засуджує поведінку свого чоловіка; потім вона зізналася йому, що її чоловік ревнивець, грубіян; вона розповіла, що боги покарали її, відмовивши йому в тому дорогоцінному знаку святого вогню, що тільки через нього людина стає подібною до безсмертних; вона завершила тим, що впустила свою підв'язку. Задіґ підняв її зі своєю звичайною чемністю, але не зав'язав її знову під коліном дамі, і ця незначна помилка (коли то була помилка) спричинилася до страшних нещасть. Задіґ про це й не думав, але жінка Заздрісника думала над цим багато.

Щодня з'являлися інші дами. Таємні вавилонські літописи запевняють, що він піддався тільки раз спокусі, але зі здивуванням відзначив, що не отримав насолоди і коханку обіймав досить неуважно. Та, кому він подарував, сам цього майже не помітивши, докази своєї прихильності, була покоївкою цариці Астарти. Щоб утішити себе, ця

ніжна вавилонянка говорила: "Очевидно, ця людина надмірно захоплена справами, бо міркує над ними навіть кохаючись". У ту хвилину, коли багато хто не промовляє й слова, а інші вимовляють тільки святі слова, Задіґ прохопився раптовим вигуком: "Царице!" Вавилонянка подумала, що у хвилину просвітку він нарешті згадав про неї і сказав: "Моя царице!" Але Задіґ, усе ще неуважний, вимовив ім'я Астарти. Дама, що за цих щасливих обставин усе пояснювала собі на користь, уявляла, ніби він хотів сказати: "Ви кращі за царицю Астарту". Вона вийшла із Задіґового палацу з чудовими подарунками і пішла розповісти про свою пригоду Заздрісниці, що була її близькою приятелькою. Ту страшенно образила така перевага.

– Він не зволив навіть зав'язати мені ось цю підв'язку, – сказала вона, – і я не хочу більше її носити.

– О! – сказала щаслива суперниця: – У вас підв'язки, як у цариці. То ви замовляєте їх у тієї самої майстрині?

Заздрісниця глибоко замислилася, нічого не відповіла й пішла на пораду до свого чоловіка Заздрісника. Тим часом Задіґ помітив, що під час аудієнцій та в суді він постійно неуважний. Він не знав, про що це свідчить, і це було єдиним, що його турбувало.

Якось він побачив сон: йому ввижалося, що спочатку він спав на сухих травах і з них деякі колючі докучали йому, а потім одпочивав на м'якому ліжку з троянд, звідки вилізла гадюка, що поранила його в серце своїм гострим і отруйним язиком.

"Леле! – подумав він. – Я довго спав на сухих і колючих травах; тепер я на ліжку з троянд, але хто виявиться гадюкою?"

Розділ восьмий

Ревнощі

Нещастя Задіґа зародилося від самого його щастя, передовсім від його посади. Повсякчас мав він розмови з царем і з Астартою, його найяснішою дружиною. Чари його розмов іще подвоювалися від його бажання подобатися, яке для розуму є тим самим, що для красуні окраса; його молодість і шляхетність непомітно справили на Астарту враження, якого вона спочатку й не помітила. Її пристрасть зростала в лоні невинності. Астарта без коливань і без остраху віддавалася насолоді бачити й чути людину, милу її чоловікові й державі. Вона говорила про нього зі своєю челяддю, яка тільки збільшувала його вартість своїми похвалами: усе спричинялося до того, щоб глибше встромити їй у серце стрілу, якої вона ще не відчувала. Вона робила Задіґові подарунки, в яких він вбачав більше вишуканості, ніж вона сама думала; вона гадала, що розмовляє з ним тільки як цариця, задоволена своїм слугою, а тим часом вислови її були висловами закоханої жінки.

Астарта була значно краща за оту Семиру, що так ненавиділа однооких, і за ту другу жінку, що збиралась відтяти своєму чоловікові носа. Дружнє ставлення Астарти, її ніжні розмови, під час яких вона починала червоніти, її погляди, що їх хотіла одвернути, та проте спиняла на його очах, запалили в серці Задіґа вогонь, який здивував його самого. Він змагався, він покликав собі на допомогу філософію, що завжди йому допомагала, та видобув звідти тільки знання і не мав жодної полегкості. Обов'язок, вдячність, могутність розгніваного державця являлися його очам, немов мстиві боги. Він змагався і переміг; але ця перемога, яку повсякчас треба було починати знову, коштувала йому зітхань і сліз. Він більше не зважувався говорити з царицею з тією милою невимушеністю, в якій було так багато чарів для обох, очі йому вкривалися хмаринками; розмови його були стримані й уривчасті; він опускав свій погляд, а коли мимохіть погляди його падали на Астарту, вони зустрічали вогкі від сліз погляди цариці, з яких вихоплювалися вогняні стріли. Здавалося, вони говорили одне одному: "Ми ревно кохаємося, і ми боїмося любити; ми обоє спалимо себе у вогні, який вважаємо злочинним".

Задіґ виходив від цариці нестямний, розгублений, з серцем, обтяженим незносною вагою. Не стерпівши душевної муки, він відкрив свою таємницю другові Кадору, як людина, що довго стримує жорстокі страждання і нарешті видає себе гострим зойком, а з чола котиться піт, викриваючи силу болю. Кадор сказав йому:

– Я вже відгадав почуття, які ви хотіли сховати від себе самого: пристрасті мають свої ознаки, щодо яких не можна помилитися. Подумайте, любий Задіґу, чи не викрив цар, – адже я зміг читати у вашому серці, – почуття, яке образить його. Поза тим що він найревнивіший зі всіх людей, у нього нема іншої вади. Ви опираєтеся своїй пристрасті дужче, ніж цариця змагається зі своєю, бо ви – філософ, бо ви – Задіґ. Астарта – жінка, вона нерозважливо дає промовляти своїм поглядам, бо ще не вважає себе за винну. Переконана, на нещастя, в своїй невинності, вона нехтує потребою пристойності. Я тремчу за неї, бо їй не можна нічого закинути. Коли б ви з'єдналися одне з одним, ви зуміли б обдурити всіх; пристрасть, яка щойно зародилася і яку перемагають, вибухає; задоволене кохання вміє приховати себе.

Задіґ вжахнувся від пропозиції зрадити царя, свого добродійника; і ніколи він не був вірніший своєму державцеві, ніж коли став винуватий у мимовільному злочині проти нього. Тим часом цариця так часто вимовляла ім'я Задіґа і лице їй тоді так червоніло, вона була така жвава й така засмучена, коли розмовляла з Задіґом у присутності царя, і так глибоко замислювалася, коли він виходив, що цар стривожився: він думав над усім, що бачив, і уявляв усе, чого не бачив. Передовсім він помітив, що в його жінки блакитні пантофлі і в Задіґа блакитні пантофлі, що на його жінці жовті стрічки, а на Задіґові жовта шапка: то були жахливі ознаки для ніжного монарха. Підозри обернулися в певність у його розпаленому розумі.

Усі раби царів і цариць є разом і шпигунами їхніх сердець. Швидко стало відомо, що Астарта закохана, а Моабдар ревнує. Заздрісник одіслав Заздрісницю віднести до царя свою підв'язку, подібну до підв'язки цариці, і на додаток до всього лиха ця підв'язка була

блакитна. Монарх думав тільки про те, як йому помститися. Він вирішив отруїти царицю вночі, а Задіґа задушити на світанку. Він оддав наказа одному невблаганному євнухові, виконавцеві його помст. Тоді в царських покоях був маленький карлик, німий, але не глухий. На нього ніколи не зважали: він був за свідка найтаємніших подій, немов хатня тварина. Цей маленький німий був дуже прихильний до цариці й Задіґа. Він почув, однаково здивований, як і охоплений жахом, як віддавали наказа про їхню смерть. Але що зробити, щоб попередити про цей страшний наказ, який невдовзі мають виконати? Він не знався на письмі, але вчився малювати й умів витримувати подібність. Частину ночі він витратив, малюючи те, про що хотів розповісти цариці: на його малюнку було зображено схвильованого від гніву царя, що в одному кутку картини давав наказа євнухові; блакитний шнур і чару на столі поруч із блакитною підв'язкою і жовтою стрічкою, царицю, що вмирає на руках у челяді, посередині картини, й задушеного Задіґа біля її ніг. Обрій являв собою схід сонця, аби відзначити, що ця жахлива картина має статися на світанку. Скінчивши цю працю, він побіг до однієї з Астартиних служниць, розбудив її і дав зрозуміти, що тієї ж хвилини треба однести цей малюнок до королеви.

Опівночі постукано до Задіґових дверей, розбуджено й подано записку від цариці. Він думав, що це сон, і тремтячою рукою розкрив листа. Якими ж були його здивування, спантеличення й відчай, коли він прочитав такі слова: "Тікайте цієї ж хвилини, або у вас відберуть життя. Тікайте, Задіґу, я наказую вам це ім'ям нашого кохання й моїх жовтих стрічок. Я не винна, але відчуваю, що помру як злочинниця".

Задіґ насилу зміг заговорити. Він наказав покликати Кадора й, нічого не кажучи, подав йому цю записку. Кадор примусив його скоритися й відразу ж вирушити в Мемфіс.

– Якщо ви підете до цариці, то прискорите її смерть; якщо говоритимете з царем, знову-таки втратите її. Я подбаю про її долю, ви віддайтеся своїй. Я зчиню галас, що ви виїхали шляхом на Індію, потім швидко відшукаю вас і розповім усе, що станеться у Вавилоні.

Тієї ж хвилини Кадор звелів привести двох найлегших на ході верблюдів до потайних дверей палацу і посадити на них Задіґа, якого доводилося нести, бо він був у нестямі. З ним поїхав єдиний слуга, і швидко, охоплений здивуванням і сумом, Кадор утратив з очей свого друга.

Виїхавши на верх пагорбка, звідки видно було Вавилон, цей славетний утікач кинув погляд на палац цариці і знепритомнів; він приходив до пам'яті тільки для того, щоб лити сльози й бажати смерті. Нарешті, помисливши над гіркою долею найчарівнішої з жінок і першої в світі цариці, він на хвилину звернувся до себе самого й вигукнув: "Та що ж таке людське життя? О, чесното! До чого прислужилася ти мені? Дві жінки негідно одурили мене, третя, зовсім невинна й краща за тих, має вмерти. Усе, що я робив доброго, стає для мене прокляттям, і я підношуся на верхів'я величі тільки для того, щоб упасти в жахливу безодню нещасть. Коли б я був жорстокий, як інші, я був би щасливий, як вони".

Охоплений цими важкими міркуваннями, з очима, засланими серпанком суму, зі смертельно-блідим обличчям і душею, що поринула в глибінь темного розпачу, він продовжував свою подорож до Єгипту.

Розділ дев'ятий

Побита жінка

Задіґ скерував свій шлях за зірками: сузір'я Оріона й блискучий Сіріус вели його до брами Канопи.[86] Його захоплювало це широке склепіння світил, що нашим очам видавалися хіба за маленькі іскри, тим часом як земля, що справді є непомітною пилинкою, загубленою у всесвіті, видається нашій зажерливості такою великою й значною. Тоді він уявляв собі людей такими, які вони є: комахами, що пожирають одна одну на малому шматку бруду. Цей правдивий образ, здавалося, нищив його нещастя, являючи йому нікчемність його існування, нікчемність

Вавилона. Душа його підносилась у безконечне і, визволена від почуттів, споглядала незмінний лад усесвіту.

Та коли потім, до себе самого звернувшися й у своє серце заглиблюючися, він думав, що Астарта, може, померла заради нього, всесвіт зникав з його очей, і в цілій природі він бачив тільки знеможену Астарту й знедоленого Задіґа. Віддавшися цим припливам і відпливам філософії й гнітючого суму, він наблизився до кордонів Єгипту; вірний слуга його вже був у першому поселенні, де й шукав їм житло. Тим часом Задіґ прогулювався біля садів, що оточували це село; він побачив недалеко від битого шляху заплакану жінку, що закликала собі на допомогу небо й землю, і розгніваного чоловіка, що гнався за нею. Він уже наздогнав її, вона обняла його за коліна; цей чоловік обсипав її ударами й докорами. З того, який лютий був єгиптянин і як знову й знову благала пробачення дама, Задіґ вирішив, що перший – ревнивець, а друга – зрадниця, але коли він придивився до жінки, що була зворушливої вроди і навіть скидалася трохи на нещасну Астарту, він відчув, як охопило його співчуття до неї й обурення проти єгиптянина.

– Допоможіть мені! – гукнула вона Задіґові з риданням. – Визволіть мене з рук найбільшого варвара між людьми, врятуйте моє життя!..

На ці вигуки Задіґ кинувся між нею й варваром. Він трохи знав єгипетську мову й сказав тому цією мовою:

– Коли у вас є хоч трохи людяності, закликаю вас пошанувати вроду й безсилля. Як можете ви так ображати довершене створіння природи, що на захист свій має тільки сльози?

– Ага! – сказав йому цей запальний, – то ти теж її кохаєш! Це тобі повинен я помститися!

Кажучи це, він покинув даму, яку тримав однією рукою за волосся, й, схопивши свого списа, хотів пробити ним чужинця. Задіґ, залишаючись

спокійним, легко уникнув ударів нестямного: він ухопився за спис біля наконечника. Єгиптянин хотів видерти зброю, Задіґ утримував: вона зламалася в їхніх руках. Єгиптянин вихопив шаблю, Задіґ озброївся своєю, вони напали один на одного. Цей наносив сотню швидких ударів, той влучно відбивав їх; дама, сівши на траві, чепурила свою зачіску й дивилася на них. Єгиптянин був міцніший за свого супротивника, Задіґ був моторніший; цей бився, як людина, у якої голова керує руками, а той, як шалений, що через сліпу лють б'є навмання. Задіґ напосів на нього, обеззброїв, і в той час, як єгиптянин, розлютившись, хотів кинутися на нього, він схопив його, стиснув і повалив. Тримаючи шаблю проти грудей єгиптянина, він сказав, що дарує йому життя. У нестямі єгиптянин вихопив кинджал і поранив Задіґа в ту саму мить, коли переможець прощав його. Задіґ, обурившись, устромив шаблю йому в груди. Єгиптянин страшенно закричав і помер, здригнувшись. Тоді Задіґ підійшов до дами й сказав засмучено:

– Мені довелося його вбити. Я помстився за вас; ви вільні від найлютішого чоловіка, якого я тільки бачив: чого хочете тепер від мене, пані?

– Щоб ти помер, розбишако! – відповіла вона йому. – Щоб ти помер! Ти убив мого коханця! Хотіла б я мати змогу роздерти твоє серце!

– По правді, пані, ви мали дивного коханця, – відмовив їй Задіґ, – він бив вас з усієї сили і хотів убити мене тільки за те, що ви покликали мене на допомогу.

– Я хотіла б, щоб він знову бив мене! – заперечила, плачучи, жінка. – Я заслужила це, бо призвела його до ревнощів. Дав би Бог, щоб він мене бив, а ти щоб був мертвий!

Задіґ, здивований і лютий, як ніколи ще за своє життя, сказав їй:

– Пані, хоч ви і гарна, а заслуговуєте, щоб я теж побив вас за ваші примхи! Але не варто.

Тут він сів знову на свого верблюда й поїхав далі. Ледве зробив він кілька кроків, як обернувся на шум, що його зчинили четверо гінців з Вавилона. Вони мчали як несамовиті. Перший з них, побачивши жінку, закричав:

– Це вона! Вона схожа на той портрет, що нам дали!

Вони не турбувалися про мертвого і миттю схопили жінку, що не вгаваючи кричала тепер Задіґові:

– Допоможіть мені ще раз, великодушний чужинцю! Прошу вибачити мені, що я скаржилася на вас; допоможіть мені, і я буду ваша до смерті!

Та цього разу Задіґ втратив бажання битися за неї.

– Шукайте іншого! – відповів він. – Мене ви вже не спіймаєте.

До того ж він був поранений, кров з рани лилася, й він сам потребував допомоги, а вигляд чотирьох вавилонців, можливо посланих від царя Моабдара, сповнив його неспокоєм. Він чвалом поїхав до поселення, не турбуючись про те, чого це четверо вавилонських кур'єрів приїхали по цю прекрасну єгиптянку, і дивуючись із вдачі цієї жінки.

Розділ десятий

Рабство

Коли він в'їхав у єгипетське поселення, його оточили люди. Кожен кричав:

– Ось той, хто викрав вродливу Міссуф і вбив Клетофіса.

– Панове, – сказав їм Задіґ, – боронь мене боже будь-коли викрадати вашу вродливу Міссуф, – вона надто примхлива. А щодо Клетофіса, я не убивав його, а тільки оборонявся. Він хотів мене вбити за те, що я чемно попросив у нього милосердя до вродливої Міссуф, яку він нещадно бив. Я чужинець, що шукає притулку в Єгипті. Тож хіба ймовірна річ, щоб, прийшовши шукати вашого захисту, я почав би з того, що викрав жінку й убив чоловіка?

Єгиптяни були тоді людяні й справедливі. Народ одвів Задіґа до міської управи: там йому перев'язали рани, а потім допитали його й слугу, кожного окремо, щоб дізнатися правду. Визнали, що Задіґ не був убивцею, але він винен був у людській крові; закон присудив йому стати рабом. На користь поселення було продано двох його верблюдів, мешканцям роздано все золото, що він привіз, його особу виставлено в людному місці на продаж, як і його товариша по мандрівці. Один арабський торговець на ім'я Сеток купив їх; за витривалого в праці слугу він заплатив дорожче, ніж за господаря. Не можна було й порівняти цих двох людей. Отже, Задіґ став рабом, підвладним своєму слузі; їм зв'язали докупи ноги ланцюгом, і так вони пішли за арабським купцем до його дому. Дорогою Задіґ заспокоював свого слугу й закликав його терпіти, але, за своєю звичкою, він міркував про людське життя.

– Я бачу, – говорив він слузі, – що лихо моєї долі падає і на твою. Досі все на світі дивно оберталося для мене; мене було присуджено до штрафу за те, що я бачив, як бігав собака; я гадав, що мене спалять за грифона; мене вели на страту за те, що я склав вірша на честь царя; я на волосинку був від того, що мене задушать за те, що в королеви була жовта підв'язка; і ось ми з тобою раби за те, що один грубіян побив свою коханку. Нумо, не втрачаймо мужності; усе це може скінчитися. Треба ж, щоб арабські купці мали рабів, і чому я не можу бути рабом, як інші, раз я людина? Цей купець не буде немилосердний: йому треба добре ставитися до своїх рабів, коли він хоче, щоб вони гарно працювали.

Він говорив так, а в глибині свого серця непокоївся про долю цариці у Вавилоні.

Сеток, купець, через два дні поїхав зі своїми рабами й верблюдами в Пустельну Аравію. Плем'я його селилося поблизу Хоривської пустелі. Шлях був довгий і тяжкий. Дорогою Сеток віддавав більше переваги слузі, ніж господареві, бо перший куди краще вантажив верблюдів і мав за те маленькі полегкості.

За два дні перед Хоривом[87] здох один верблюд: його ношу переклали на спини рабів; Задіґ отримав свою частку. Побачивши, що всі раби йдуть зігнувшись, Сеток почав сміятися; Задіґ дозволив собі пояснити йому, чому це відбувається, й розказав про закон рівноваги. Здивований купець почав дивитися на нього іншими очима. Задіґ, бачачи, що збудив його цікавість, подвоїв її, пояснивши йому чимало речей, що не чужі були його торгівлі: різну вагу металів і краму рівної місткості, властивості багатьох корисних тварин і способи зробити корисних з некорисних – словом, він видався Сетоку справжнім мудрецем. Сеток віддав йому перевагу перед товаришем, якого так шанував. Він добре з ним поводився, про що згодом не пожалкував.

Приїхавши до свого племені, Сеток почав з того, що став вимагати п'ятсот унцій срібла з одного єврея, якому дав їх при двох свідках; але обидва свідки померли, і єврей, якого не могли викрити, привласнив купцеве срібло, дякуючи Богові за те, що він дав йому змогу ошукати араба. Сеток поділився своїм лихом із Задіґом, що став йому за порадника.

– У якому місці, – спитав Задіґ, – передали ви ваші п'ятсот унцій цьому невірному?

– На широкому камені, – відповів купець, – що біля гори Хорив.

– Яка вдача у вашого боржника? – спитав Задіґ.

– Шахрайська вдача, – відповів Сеток.

– Ні, я питаю вас, чи він людина жвава, чи флегматична, обережна чи нерозсудлива.

– З усіх поганих платників, яких я знаю, – сказав Сеток, – це найжвавіший.

– Гаразд! – сказав Задіґ. – Дозвольте, щоб я оскаржив вашу справу перед судом.

Справді він викликав єврея до трибуналу й так сказав судді:

– Подушко на троні справедливості! Я маю ім'ям мого господаря позивати з цього чоловіка п'ятсот унцій срібла, яких він не хоче повернути.

– Є у вас свідки? – спитав суддя.

– Ні, вони померли, але лишився широкий камінь, на якому відраховано срібло, і коли б ваша величність дозволили послати по цей камінь, я сподіваюся, що він буде свідчити про це; ми, я і єврей, лишимося тут, чекаючи, поки принесуть камінь; по камінь я пошлю коштом Сетока, мого господаря.

– Охоче, – відповів суддя.

І почав розглядати інші справи.

Наприкінці аудієнції суддя спитав у Задіґа:

– Ну що ж, вашого каменя ще нема?

Єврей, сміючись, відповів:

– Навіть якщо ваша величність залишиться тут до завтра, все одно каменя ще не буде: він більше як за шість миль звідси, й треба п'ятнадцять людей, щоб його зрушити з місця.

– Гаразд, – скрикнув Задіґ, – я ж говорив вам, що камінь принесе свідоцтво: раз цей чоловік знав, де він є, значить, він зізнався, що це на ньому відраховано гроші.

Спантеличений єврей мусив швидко в усьому зізнатися. Суддя постановив, щоб, доки він поверне п'ятсот унцій, його прив'язали до каменя і не давали пити і їсти. Гроші невдовзі було виплачено.

Відтоді Задіґ і камінь були в Аравії у великій славі.

Розділ одинадцятий

Вогнище

У захваті Сеток зробив з раба свого близького друга. Він не міг на нього гніватися, як колись цар Вавилона, а Задіґ був щасливий, що Сеток не має дружини. Він побачив, що його господар має природний нахил до добра, багато прямодушності, велику справедливість і добрий розум. Але Задіґа хвилювало, що той за старовинним звичаєм арабів обожнює небесні сили, тобто сонце, місяць і зірки. Кілька разів він дуже обережно говорив йому про це і нарешті сказав, що ці тіла заслуговують його пошани не більше, ніж якесь дерево чи скеля.

– Але, – сказав Сеток, – це ж вічні створіння, від яких ми маємо всі наші вигоди; вони відживляють природу, регулюють час, а до того ж вони такі далекі від нас, що не можна утриматися, щоб не шанувати їх.

– Ви маєте більше вигоди, – відповів Задіґ, – від хвиль Червоного моря, що переносять ваші торгові кораблі до Індії. Хіба вони не такі самі одвічні, як і зірки? І коли ви обожнюєте те, що далеко від вас, то чому б вам не обожнювати землю гангаридів,[88] що лежить на краю світу?

– Ні, – сказав Сетоk, – зірки надто блискучі, щоб я не обожнював їх.

Коли настав вечір, Задіґ засвітив багато факелів під повіткою, де мали вони вечеряти з Сетоком; щойно його патрон увійшов, він упав навколішки перед цими восковими свічками й почав говорити їм:

– Вічні й блискучі світила, ласкаві будьте завжди до мене!

Виголосивши ці слова, він, не глянувши на Сетока, сів до столу.

– Що це ви робите? – спитав Сетоk.

– Те, що й ви, – відповів Задіґ, – я обожнюю ці свічки й не звертаю уваги на їхнього і мого господаря.

Сетоk зрозумів глибокий зміст цієї повчальної байки. Мудрість раба запала йому глибоко в душу; він уже не розкидав свої похвали створінням, а почав обожнювати їх творця.

За тих часів був в Аравії жахливий звичай, що спершу був прийнятий у скіфів, але потім під впливом браманів,[89] утвердившися в Індії, загрожував захопити ввесь Схід. Коли помирав одружений чоловік і коли його улюблена дружина хотіла стати святою, вона привселюдно спалювала себе разом з чоловіковим тілом. Це було врочисте свято, що звалося "вогнище вдовування". Плем'я, в якому було спалено найбільше вдів, уважали за найшанованіше. Помер один араб з Сетокового племені; його вдова на ймення Альмона, дуже побожна, оголосила день і час, коли вона кинеться у вогонь під звуки сурм і тамбуринів. Задіґ знову доводив Сетокові, наскільки цей жахливий звичай противиться

добру людського роду; адже повсякчас спалюють молодих удів, які могли б дати дітей державі, чи, принаймні, виховати своїх; і змусив того погодитися, що треба було б, коли можна, скасувати такий жорстокий звичай. Сеток відповів:

– Уже понад тисячу років жінки мають право палити себе. Хто з нас насмілиться змінити закон, освячений часом? Хіба є щось поважніше за старовинні помилки?

– Розум далеко давніший, – відповів Задіґ, – поговоріть зі старшинами племені, а я піду до вдови.

Прийшовши до неї і похваливши її вроду, він сказав, як шкода буде віддати вогню таку красу, однак відзначив її вірність і відвагу.

– То ви так надмірно кохаєте чоловіка? – спитав він її.

– Я? Аж ніяк, – відповіла арабська жінка, – це був брутальний, ревнивий, важкий чоловік, але я твердо постановила кинутися в його вогнище.

– Очевидно, – сказав Задіґ, – є якась дуже тонка насолода в тому, щоб спалити себе живою.

– Ах, природа наша тремтить від цього, – сказала дама, – але треба перемогти це. Я побожна, а коли я не спалюся, втрачу свою репутацію й усі на світі зневажатимуть мене.

Коли вона зізналася, що палить себе заради інших і заради чвані, Задіґ довго розмовляв з нею, намагаючись навіяти їй хоч трохи любові до життя, і йому пощастило врешті навіть навіяти їй трохи прихильності до того, хто це говорив.

– Що зробили б ви, – сказав він їй, – коли б могли відкинути пиху, яка штовхає вас на самоспалення?

– Що ж! – сказала жінка. – Я думаю, що просила б вас одружитися зі мною.

Задіґ надто сповнений був думок про Астарту, щоб не ухилитись від такої пропозиції; але тієї ж хвилини він пішов до старшин племені, розказав їм, що сталося, і порадив видати закон, який дозволяв би вдові палити себе тільки по тому, як вона цілу годину перебуде наодинці з яким-небудь молодиком. Відтоді жодна дама в Аравії не спалила себе. І тільки Задіґові завдячують люди тим, що в один день було знищено жахливий звичай, який тримався стільки століть! Отже, Задіґ став, таким чином, благодійником для Аравії.

Розділ дванадцятий

Вечеря

Сеток, не бажаючи розлучатися з мужчиною, що був утіленням мудрості, узяв його на велику вечерю в Бассорі,[90] де мали бути найбільші торговці заселеної землі. Задіґові було за велику розвагу побачити зібраних в одному місці негоціантів з різних країн: йому здавалося, що світ – це велика родина, яка скидається на Бассору. Другого дня він опинився за столом укупі з єгиптянином, гангським індусом, мешканцем Катаю,[91] греком, кельтом і багатьма іншими чужинцями, що, частенько мандруючи поблизу Арабської затоки, знали арабську мову настільки, що могли порозумітися. Єгиптянин був дуже розгніваний.

– Що за мерзотний край оця Бассора! – сказав він. – Мені відмовили тут дати тисячу золотих унцій під найкращий у світі заклад.

– Як то? – здивувався Сеток. – Під який же заклад одмовилися дати вам цю суму?

– Під заклад тіла моєї тітки, – відповів єгиптянин. – Це була найкраща жінка на весь Єгипет; вона померла в дорозі; я зробив з неї одну з найкращих мумій, і в своїй країні я мав би все, що хотів, віддаючи її під заклад. Дуже дивно, що тут мені не хочуть дати якихось тисячі унцій під таку солідну пропозицію.

Усе ще роздратований, він саме ладнався їсти чудесну варену курку, коли індус, схопивши його за руку, вигукнув сумно:

– Ах! Що ви хочете робити?

– З'їсти цю курку, – відповів чоловік з мумією.

– Стережіться, – сказав індус, – може бути, що душа небіжки перейшла в тіло цієї курки, а ви ж не захочете ризикувати тим, що з'їсте свою тітку? Варити курок – значить одверто ображати природу.

– Що хочете ви сказати своїми природами та курами? – обізвався гнівний єгиптянин. – Ми обожнюємо бика й чудесно собі їмо його!

– Ви обожнюєте бика? Чи це можливо? – сказав чоловік з Ґанґу.

– Нема нічого можливішого, – обізвався той, – вже сто тридцять п'ять тисяч років, як ми з ним отак поводимося, і жоден із нас не вбачає в цьому чогось нечестивого.

– Ах! Сто тридцять п'ять тисяч років! – сказав індус. – Це число трохи перебільшене; ще тільки вісімдесят тисяч років, як заселена Індія, а ми ж, безумовно, ваші предки. Брагма[92] заборонив нам їсти биків раніше, ніж ви вигадали класти їх на вівтарі чи на рожни.

– Смішна тварина оцей ваш Брагма, коли порівняти його з Апісом, [93] – сказав єгиптянин. – Що такого доброго зробив ваш Брагма?

Індус відповів:

– Він той, хто навчив людей читати й писати, і для кого вся земля є тільки гра в шахи.

– Помиляєтеся, – сказав халдей, що сидів біля нього, – це рибі Оаннес завдячуємо[94] ми цими великими благами, й тому справедливо тільки їй віддавати нашу пошану. Всі на світі скажуть вам, що це божественна істота, яка має позолочений хвіст та прекрасну людську голову і виходить з води для того, щоб три години в день проповідувати на землі. Вона мала багато дітей, усі вони стали царями, і це знає кожен. У мене із собою є її портрет, який я шаную так, як повинен. Можна їсти бика скільки хочеться, але, безперечно, дуже великим беззаконням буде зварити рибу. До того ж обидва ви ще надто молоді й нешляхетного роду, щоб зі мною сперечатися. Єгипетська нація нараховує якихось сто тридцять п'ять тисяч років, а індуська не може похвалитися більше як вісімдесятьма тисячами, тим часом як ми маємо календарі за чотири тисячі століть.[95] Повірте мені, зречіться вашого божевілля, і я дам кожному з вас прекрасний портрет Оаннеса.

Взявши слово, чоловік з Камбалу[96] сказав:

– Я дуже поважаю єгиптян, халдеїв, греків, кельтів, Брагму, бика Апіса й рибу Оаннес, але, може, Лі чи Тьєн,[97] як пропонують його називати, вартий більше за биків і за риб. Я нічого не казатиму про свою країну: вона завбільшки така, як Єгипет, Халдея й Індія вкупі. Я не сперечатимуся щодо стародавності, бо досить бути щасливим і дуже мало важить бути стародавнього походження, але коли говорити про календарі, я скажу, що вся Азія прийняла наші й ми добре зналися на них раніше, ніж у Халдеї почули про арифметику.

– Хоч скільки вас там є, усі ви великі неуки! – вигукнув грек. – Хіба ви не знаєте, що хаос є батьком усього і що форма та матерія привели світ до такого стану, в якому він є?

Цей грек говорив довго, але його нарешті перебив кельт, що, багато пивши, поки інші сперечалися, вважав себе тепер за найученішого з усіх. Лаючись, він сказав, що тільки Тотат[98] та омела, що росте на дубі,[99] варті пошани, про яку говорилося; щодо нього, то він завжди має омелу в кишені; скифи, його предки,[100] були найкращі на світі люди; щоправда, вони іноді їли людей, але це не заважає тому, що всі повинні шанувати його націю, і, нарешті, коли хто говоритиме погано про Дейтата, він того добре провчить. Після цього сварка розгорілася по-новому, і Сеток передбачав уже хвилину, коли на вечері проллється кров.

Нарешті Задіґ, що мовчав під час усього диспуту, підвівся. Він звернувся до кельта, бо той був найлютіший, сказав йому, що той має рацію, і попрохав у нього омели; він похвалив грека за його красномовність і остудив усі розпалені голови. Він дуже небагато сказав про китайця, бо той був найрозсудливіший з усіх. Потім він сказав їм:

– Друзі мої, ви даремно сваритеся, тому що ви всі дотримуєтеся однієї думки.

Ці слова всі бурхливо заперечили.

– Хіба не правда, – сказав він кельтові, – що ви обожнюєте не омелу, а того, хто створив омелу й дуба?

– Безумовно, – відповів кельт.

– А ви, пане єгиптянине, ви ж, очевидно, в одному якомусь бикові віддаєте пошану тому, хто вам дає биків?

– Так, – сказав єгиптянин.

– Риба Оаннес, – вів Задіґ далі, – мусить коритися тому, хто створив море й риб.

– Згода, – сказав халдеєць.

– Індус і китаєць, – провадив він далі, – визнають, як і ви, первісну причину. Я не дуже зрозумів чудесні речі, про які говорив грек, але я певен, що він теж визнає вищу істоту, якій підлягають форма й матерія.

Грек, зачарований, сказав, що він добре зрозумів його думку.

– Отже, всі ви однієї думки, – обізвався Задіґ, – і нема про що сперечатися.

Усі обіймали його. Сеток, продавши дуже дорого свій крам, повіз Задіґа назад до свого племені. Приїхавши, Задіґ дізнався, що поки його не було, над ним відбувся суд і його мають спалити на повільному вогні.

Розділ тринадцятий

Побачення

Поки він мандрував до Бассори, жерці зірок[101] постановили покарати його. За правом їм належали дорогоцінності й окраси молодих удів, яких вони відводили на спалення; найменше, що вони могли зробити Задіґові за погану послугу, яку він утяв їм, – це спалити його. Отже, вони звинуватили Задіґа в тому, що він має єретичні уявлення про небесні світила; вони свідчили проти нього й присягалися, що чули, як він говорив, ніби зірки не заходять у море. Судді тремтіли від такого жахливого блюзнірства, а почувши такі нечестиві слова, вони трохи не пошматували на собі одежі. Вони безумовно зробили б це, якби Задіґ мав чим їм заплатити; і від надмірного свого горя засудили спалити його

на повільному вогні. Сеток у розпачі марно використовував свій вплив на те, щоб урятувати свого друга: швидко він змушений був замовкнути. Молода вдова Альмона, добре зрозумівши смак життя, була вдячна за це Задіґові й постановила видерти Задіґа з вогнища, огиду до якого він їй навіяв. Нікому не кажучи, вона обміркувала свій намір. Задіґа мали покарати другого дня. Тільки ніч мала вона на те, щоб його врятувати. І ось що зробила ця добра й чеснотна жінка. Вона напарфумилася, одягла своє найбагатше і найшляхетніше убрання і пішла просити таємної аудієнції в головного жерця зірок. Опинившися перед цим шановним старим, вона сказала йому:

– Старший сину великого Ведмедя, брате Бика, двоюрідний брате великого Собаки (це були титули цього первосвященика), я прийшла викласти вам свої сумніви. Я дуже боюся, що вчинила великий гріх, не спаливши себе на одному вогнищі з моїм любим чоловіком: справді, що маю я зберігати? Тлінне, вже зовсім змарніле тіло? – Кажучи це, вона витягла з довгих рукавів сліпучо-білі й прегарної форми голі руки. – Бачите, – сказала вона, – як мало воно варте!

Первосвященик визнав у серці своєму, що варте воно багато чого: очі його говорили це, а вуста підтверджували. Він присягався, що за своє життя він не бачив таких гарних рук.

– Леле! – сказала йому вдова. – Може, руки й не такі погані, як інше, але ви погодитеся зі мною, що груди не варті мого піклування.

Тут вона показала йому найкращі груди, які тільки створила природа: трояндовий пуп'янок на яблуці зі слонової кістки поруч із ними скидався б хіба на марену серед самшиту, а біле ягнятко щойно після обмивання здавалося б жовто-брунатним. Ця шия, ці великі чорні очі, що млосно сяяли ніжним і м'яким вогнем, ці щоки, на яких найкращий пурпур мішався з білістю найчистішого молока, ніс, що не скидався на башту з гори Лівану,[102] губи, як дві коралові оправи, що ховали найкращі перли Арабського моря, – усе це вкупі призвело старого до того, що він гадав, ніби йому двадцять років. Він пробелькотав їй ніжне

признання. Альмона, бачачи, що він палає, попросила в нього помилування Задіґа.

– На жаль, люба моя дамо, – сказав він їй, – навіть якщо я погоджуся помилувати його, моє прощення нічого не дасть; треба, щоб його підписали три інші мої товариші.

– Підпишіть усе-таки, – сказала Альмона.

– Та залюбки, – сказав жрець, – з умовою, що ваша прихильність становитиме ціну моєї поблажливості.

– Ви робите мені багато честі, – сказала Альмона. – Тільки будьте такі любі, прийдіть до мене в кімнату після заходу сонця, коли над обрієм зійде блискуча зірка Шет; ви застанете мене на трояндового кольору софі й скористаєтеся, як зможете, з вашої служниці.

Тут вона вийшла, забравши із собою підпис, і залишила старого, повного кохання й зневіри щодо своїх сил. Решту дня він купався, пив настоянки на цейлонській кориці й дорогоцінних прянощах Тідору й Тернату[103] й нетерпляче чекав, коли з'явиться зірка Шет.

Тим часом прегарна Альмона пішла до другого первосвященика. Той запевнив її, що сонце, місяць і всі вогні небесні є тільки облудними вогниками в порівнянні з її вродою. Вона попросила в нього тієї самої ласки й запропонувала сплатити її вартість. Вона перемогла й призначила побачення другому первосвященикові, коли зійде зірка Альдженіб. Звідти вона пішла до третього й четвертого жерця, скрізь отримувала підписи і від зірки й до зірки призначала побачення. Потім вона повідомила суддів, щоб прийшли до неї в дуже важливій справі. Вони прийшли, вона показала їм чотири підписи й розказала, якою ціною жерці продали помилування Задіґові. Кожен із тих прийшов у призначений час, кожен дуже здивувався, що застав там товаришів, а ще дужче, що застав суддів, перед якими виявилося їхнє безчестя. Задіґ

був урятований. Сетока так зачарувала спритність Альмони, що він узяв її собі за жінку.

Розділ чотирнадцятий

Танок

У справах своєї торгівлі Сеток мав їхати на острів Серендіб,[104] але перший місяць його одруження, що, як відомо, є медовим місяцем, не дозволив йому ні покинути свою дружину, ні думати, що колись він покине її. Він попросив Задіґа відправитися замість нього в цю подорож.

– Леле! – сказав Задіґ. – Невже треба ще збільшити віддаль між вродливою Астартою і мною! Але треба служити своїм благодійникам! – Сказав, заплакав і поїхав.

Він недовго був на острові Серендібі, але вже всі там дивилися на нього як на надзвичайну людину. Він був за посередника в усіх суперечках торговців, за друга мудрецям, за порадника невеличкому числу людей, що приймають поради. Цар хотів побачити й поговорити з ним; він швидко дізнався, чого вартий Задіґ, переконався в його мудрості й зробив його своїм другом. Пошана царя і його панібратство лякали Задіґа: день і ніч пам'ятав він нещастя, що почалися з ласки царя Моабдара. "Я подобаюся цареві, – говорив він, – хіба не загинув я?" Проте він не міг ухилитися від ласки його величності, бо треба погодитися, що цар Серендіба, Набуссан, син Нуссанаба, сина Набуссана, сина Санабуссуна, був одним із найкращих державців в Азії і що, поговоривши з ним, важко було не полюбити його.

Цього доброго монарха водночас вихваляли, дурили й обкрадали: було-бо кому грабувати його скарби. Головний збирач податків острова Серендіб[105] повсякчас подавав цей приклад, який наслідували інші. Цар знав про це, він багато разів міняв скарбника, але не міг змінити встановленого звичаю поділяти всі царські прибутки на дві нерівні

половини, з яких менша завжди йшла його величності, а більша управителям.

Цар Набуссан розповів про своє горе мудрому Задіґові.

– Ви знаєте так багато прекрасних речей, – сказав Набуссан Задіґові, – чи не знаєте ви способу відшукати мені такого скарбника, який би не обкрадав мене?

– Безумовно, – відповів Задіґ, – я знаю непомильний спосіб знайти чисту на руку людину.

Захоплений цар, обіймаючи його, питав, що треба зробити.

– Треба тільки, – сказав Задіґ, – звеліти танцювати всім тим, хто виявить бажання стати за скарбника, і той, хто найлегше танцюватиме, неодмінно буде й найчеснішою людиною.

– Ви жартуєте, – відповів цар. – От чудернацький спосіб вибирати скарбника моїх прибутків! Чому ви серйозно стверджуєте, що той, хто краще робить антраша, буде найнепідкупніший і найспритніший фінансист?

– Я не казав вам, що він буде найспритніший, – обізвався Задіґ, – але запевняю вас, що це буде безперечно найчесніша людина.

Задіґ говорив з таким переконанням, що цар подумав, чи не знає той якогось надприродного секрету розпізнавати фінансистів.

– Я не люблю нічого надприродного, – сказав Задіґ, – мені не до смаку ні люди, які творять чудеса, ні книги, що їх розписують. Якщо ви, ваша величносте, дозволите мені провести той іспит, який я пропоную, то погодитеся, що моя таємниця є найпростішим і найлегшим способом.

Набуссан, цар Серендібу, почувши, що ця таємниця така проста штука, здивувався ще дужче, ніж коли б йому показали це як диво.

– Ну, добре, – сказав, – робіть, як самі знаєте.

– Покладіться на мене, – сказав Задіґ, – цим іспитом ви досягнете більшого, ніж гадаєте.

Того самого дня він звелів оголосити від імені царя, що всі, хто претендує на посаду верховного збирача податків його ласкавої величності Набуссана, сина Нуссанабового, мусять зібратися в легких шовкових одежах першого дня місяця крокодила[106] в королівських покоях, їх зібралося там шістдесят чотири. У сусідню кімнату привели скрипалів; усе для балу було готове, але двері до кімнати були зачинені, й, щоб увійти туди, треба було пройти досить темну невеличку галерею. По кожного кандидата приходив служка і проводив їх поодинці цим переходом, де на кілька хвилин залишав самого. Цар, за умовою, порозкладав у цій галереї всі свої скарби. Коли всіх претендентів привели до салону, його величність звеліла, щоб вони танцювали. Ніколи ще ніхто не танцював так важко й з меншою спритністю; голови їм були схилені, стан зігнутий, руки притиснені до боків. "От негідники!" – сказав тихо Задіґ. Тільки один з-поміж них легко виробляв па, голову тримав високо, дивився впевнено, руки мав витягнені, тіло випростане, й жижки йому не трусилися.

– От чоловік чесний і добрий! – сказав Задіґ.

Цар обійняв цього доброго танцюриста, оголосив його за скарбника, а всіх інших звелів покарати й оподаткувати з найбільшою законною суворістю. Бо за час, поки проходили галерею, кожен із них напхав кишені й насилу міг іти. Цар гнівався на людську природу, що з цих шістдесяти чотирьох танцюристів шістдесят три були злодії. Темну галерею назвали Коридором Спокуси. У Персії цих шістдесятьох трьох добродіїв посадили б на палю, в інших країнах зробили були б кімнату

правосуддя,[107] на яку витратили б утроє проти вкрадених грошей і яка нічого не повернула б до володаревої скрині. А в якомусь королівстві вони цілком були б виправдані й накликали б неласку на того легкого танцюриста. У Серендібі їм присудили тільки збільшити громадські скарби, бо Набуссан був дуже поблажливий.

Сповнений вдячності, він дав Задіґові суму грошей, значнішу за ту, яку будь-який скарбник крав у свого монарха. Задіґ скористався з цих грошей, щоб вирядити до Вавилона посланців, що мали отримати відомості про долю Астрати. Коли він віддавав цей наказ, голос у нього тремтів, кров прилинула до серця, на очі насіла темрява, душа трохи не покинула його. Посланець виїхав, Задіґ бачив, як він зник. Він пішов до царя, нікого не бачачи, гадаючи, що він у своїй кімнаті, і вимовляючи слова кохання.

– Ах, кохання, – сказав цар, – це достеменно те, про що я думаю повсякчас: ви відгадали те, що становить моє лихо. Яка ви велика людина! Я сподіваюся, що ви навчите мене розпізнати непохитну жінку, як відшукали мені некорисливого скарбника.

Задіґ, отямившись, пообіцяв допомогти йому в коханні, як і в фінансах, хоч видавалося, що ця річ буде ще важча.

Розділ п'ятнадцятий

Блакитні очі

– Моє тіло й серце… – сказав цар Задіґові.

По цих словах вавилонянин не міг утриматися, щоб не перебити його величності.

– Який я вдячний вам, – сказав він, – що ви не сказали: розум і серце! Бо в розмовах у Вавилоні чути тільки ці слова; там не побачиш книжки,

де не було б питання про розум і серце,[108] книжки, яку складали люди, що не мають ні того, ні того. Але, коли буде ласка вашої вельможності, кажіть далі.

– Тіло й серце в мене призначені для кохання; перша з цих двох сил має бути цілком задоволена: у мене тут до послуг сто жінок, усі гарні, запобігливі, навіть пристрасні чи намагаються бути такими зі мною. Та серце моє далеко не таке щасливе. Я надто переконаний, що вони пестять короля Серендібу й мало турбуються про Набуссана. Це не означає, що я вважаю своїх жінок за невірних мені, але я хочу відшукати душу, що була б моєю; за такий скарб я віддав би сто красунь, чарами яких я володію. Подивіться, чи можете ви з-поміж цих ста султанш відшукати мені одну, в коханні якої я можу бути певний.

Задіґ відповів йому, як і у випадку з фінансистами:

– Володарю, дайте мені волю й дозвольте, щоб я міг роздавати все, що виставлене було в галереї спокуси: я добре вестиму рахунок, і ви не втратите нічого.

Цар дав йому цілковиту волю. Він відшукав у Серендібі тридцять трьох маленьких горбанів, найогидніших, яких можна було знайти, тридцять трьох найкрасивіших пажів і тридцять трьох найкрасномовніших та найкремезніших бонз.[109] Він дав їм цілковиту волю заходити в покої султанш. Кожен маленький горбань мав для дарунків по чотири тисячі золотих монет, і з першого ж дня всі горбані були ощасливлені. Пажі, що для роздавання мали тільки самих себе, тріумфували тільки наприкінці другого й третього дня. Бонзам було трохи більше роботи, але нарешті тридцять три побожниці віддалися їм. Цар, що крізь щілини в жалюзі бачив усе це, був вражений: із сотні його жінок дев'яносто дев'ять на його очах піддалися спокусі. Лишилася одна, молодесенька, новісінька, до якої його величність ніколи не наближався. До неї підіслали одного, двох, трьох горбанів, що пропонували їй аж до двадцяти тисяч монет; вона була непідкупна й не могла втриматися від сміху на саму думку про те, що ці горбані гадають,

ніби гроші зроблять з них кращих. До неї підіслали двох найкращих пажів, вона сказала, що царя вважає кращим за них. На неї наслали найкрасномовнішого з бонз, а потім нейневтомнішого; вона визнала, що перший базікало, а другий взагалі не має жодних чеснот.

– Серце – це все, – говорила вона. – Я ніколи не піддамся ні на золото горбанів, ні на чари молодиків, ні на спокусу бонзи; я кохаю тільки Набуссана, сина Нуссанабового, й чекаю, поки він покохає мене.

Цар себе не тямив від радощів, здивування й ніжності. Він забрав усі гроші, що дали перевагу горбаням і подарував їх прегарній Фаліді, так звали цю молоду особу. Він віддав їй своє серце, – вона того цілком заслуговувала: ніколи квітка молодості не була така блискуча, ніколи чари краси не були такі захопливі. Історична правда не дозволяє замовчати про те, що вона погано робила реверанси, але вона танцювала, як фея, співала, як сирена, й говорила, як грація,[110] – вона повна була талантів і чеснот.

Закоханий Набуссан обожнював її, але в неї були блакитні очі, й це стало причиною величезного нещастя. Був там старовинний закон, що забороняв царям кохати тих жінок, яких греки пізніше називали волоокими.[111] Головний бонза установив цей закон більш як п'ять тисяч років тому: це для того, щоб привласнити собі коханку першого на острові Серендібі царя, наклав цей перший бонза закляття на блакитні очі в основних державних законах. Представники усіх верств імперії приходили застерігати Набуссана. Привселюдно говорилося, що настав останній день царства, що на верхах його завелася мерзенність, що вся природа загрожує страшними подіями, – одне слово, що Набуссан, син Нуссанабів, покохав великі блакитні очі. Горбані, фінансисти, бонзи й темноокі наповнили королівство своїми голосними скаргами.

Дикі народи, що жили на півдні Серендібу, скористалися з цього загального невдоволення. Вони вчинили напад на державу доброго Набуссана. Він попросив субсидії в своїх підвладних: бонзи, які посідали половину державних прибутків, тільки підносили руки до неба й

відмовилися засунути їх до своїх скринь, щоб допомогти цареві. Вони творили гарні музичні молитви, а державу покинули на поталу варварам.

– О мій любий Задіґу, чи виведеш ти мене ще й із цієї жахливої пригоди? – вигукнув сумно Набуссан.

– Залюбки, – відповів Задіґ, – ви матимете від бонз стільки грошей, скільки захочете. Накажіть покинути ті землі, де стоять їхні замки, захищайте тільки свої.

Набуссан не занедбав цієї поради: бонзи кинулися цареві до ніг і слізно просили його допомоги. Цар відповів їм доброю молитвою про врятування їхніх земель, покладеною на прекрасну музику. Врешті-решт бонзи дали гроші, і цар щасливо закінчив війну. Тоді за свої мудрі й щасливі поради й за величезні заслуги Задіґ накликав на себе непримиренну ворожнечу наймогутніших у державі людей. Бонзи й темноокі присягалися, що він загине, фінансисти й горбані не милували його, у доброго Набуссана викликали до нього підозру. Зроблені послуги часто лишаються в передпокої, а підозріння заходять у покої, згідно з висловом Зороастра.

Щодня виникали нові звинувачення; перше відкидають, друге дряпає, третє ранить, четверте вбиває.

Зляканий Задіґ, завершивши всі справи свого друга Сетока й одіславши йому його гроші, мріяв тільки про те, щоб виїхати з острова і самому дізнатися про долю Астарти. "Бо, – говорив він, – коли я залишуся в Серендібі, бонзи посадять мене на палю. Але куди йти? В Єгипті я буду за раба, в Аравії мене, видима річ, спалять, у Вавилоні мене задушать. Проте треба дізнатися, що сталося з Астартою. Їдьмо й побачимо, що готує для мене моя сумна доля".

Розділ шістнадцятий

Розбійник

Коли приїхав він до кордону, що відмежовував скелясту Аравію[112] від Сирії, і проїжджав повз один дуже міцний замок, звідти вийшли озброєні араби. Він побачив, як його оточили й кричали йому: "Все, що у вас є, належить нам, і сама особа ваша належить нашому господареві!" Замість будь-якої відповіді Задіґ вихопив шаблю, його хоробрий слуга зробив так само. Вони повалили мертвими перших арабів, що посягнули на них; кількість нападників подвоїлась; їх це не вразило, й вони постановили загинути б'ючись. Отже, двоє людей оборонялися від багатьох – така бійка не могла тривати довго. Господар замку, на ймення Арбогад, побачив з вікна диво Задіґової відваги й відчув пошану до нього. Він похапцем зійшов униз, розігнав своїх людей і визволив двох мандрівників.

– Усе, що переходить моїми землями, моє, – сказав він, – так само як і те, що лежить на чужих землях. Але ви такі мужні, що я роблю для вас виняток.

Він завів його до себе в замок і звелів челяді добре з ним поводитися; а ввечері Арбогад запросив Задіґа вечеряти.

Господар замку був одним із тих арабів, яких звуть злодюгами; та часом поміж сили лихих йому траплялося зробити добрий учинок. Він грабував люто й зажерливо, а роздавав щедро; був він завзятий у вчинках, досить поблажливий у торгівлі, буйний за столом і, передовсім, цілком одвертий. Задіґ йому дуже сподобався; за його розмовою, що захопила господаря, обід затягся. Нарешті Арбогад сказав йому:

– Раджу вам служити під моїм проводом, це найкраще, що можете ви зробити: моє ремесло прибуткове, і колись ви зможете стати таким, як я.

– Чи можна запитати у вас, – сказав Задіґ, – з якого часу вправляєтеся ви в цій благородній професії?

– Аж від найніжнішої моєї юності, – відповів пан. – Я був за челядника в одного спритного араба, становище моє було незносне. Я був у розпачі, що на всій землі, яка рівно належить усім людям, доля не зберегла мені моєї пайки. Я виклав свою журбу одному старому арабові, і він сказав мені: "Сину мій, не впадай у розпач; колись була одна піщинка, яка скаржилась на те, що вона невідомий у пустелі атом. Минуло кілька років, і з неї вийшов діамант, який тепер становить найкращу окрасу в короні індуського царя". Це справило на мене враження; я був тоді піщинкою й постановив стати діамантом. Я почав з того, що викрав двоє коней; з'єднався з товаришами й став грабувати невеличкі каравани; так я потроху знищував нерівність, що була спочатку поміж людьми й мною. Я отримав свою частку з благ світу і винагородив себе навіть з лихвою: мене стали шанувати, я зробивсь паном над розбійниками, за допомогою зброї придбав цей замок. Сатрап Сирії хотів відібрати в мене мої землі, але я був уже надто багатий, щоб будь-чого боятися: я дав сатрапові грошей, з умовою, що замок залишиться мені і я збільшу свої володіння, і він навіть призначив мене збирачем податків, які скеляста Аравія платить цареві над царями. На цій посаді я був збирачем, але не платіжником. Вавилонська головна рада іменем царя Моабдара прислала сюди одного сатрапа, щоб задушити мене. Чоловік цей прибув із своїм наказом. Я вже знав про все; я звелів на його очах задушити чотирьох чоловіків, яких він узяв із собою затягати мотузку; після цього я спитав його, скільки коштувало доручення задушити мене. Він відповів мені, що гонорар мав становити триста золотих монет. Я яскраво довів йому, що зі мною він досягне більшого. Я зробив його підрозбійником, і сьогодні він один із кращих і найбагатших моїх офіцерів. Коли б ви повірили мені, ви мали б такий самий успіх, як і він. Ніколи не було кращої пори для грабунків, як тепер, коли царя Моабдара вбито й у Вавилоні усе змінилося.

– Моабдара вбито? – вигукнув Задіґ. – А що сталося з царицею Астартою?

– Не знаю нічого, – обізвався Арбогад, – знаю тільки, що Моабдар збожеволів і що його вбито, що у Вавилоні великий заколот, що всю імперію зруйновано, що там можна добре поживитися і, щодо мене, я цим чудесно користуюся.

– Але цариця, – сказав Задіґ, – як ваша ласка, чи не знаєте ви хоч щось про її долю?

– Мені говорили про якогось князя гірканського, – обізвався той, – може, вона перебуває поміж його коханок, якщо, звісно, її не вбито під час сутичок; але мене більше цікавить здобич, ніж плітки. Під час моїх нападів я забрав багато жінок, та не залишив жодної; я дорого продавав їх, якщо вони були гарні, не допитуючись, хто вони такі. Адже купують не ранги: негарна цариця не знайде на себе покупця; може, я й продав Астарту, може, вона померла; мені це байдуже, я гадаю, що вас теж не повинне це турбувати. – Говорячи це, він так завзято пив і так плутав усі думки, що Задіґ так нічого й не зрозумів.

Він сидів засмучений, пригнічений, непорушний. Арбогад усе пив, розповідав байки, без кінця повторював, що він найщасливіший з усіх людей, умовляючи й Задіґа стати таким самим щасливим, як є він. Нарешті, потроху приспаний винними парами, він заснув спокійним сном. Для Задіґа ніч минула в страшному хвилюванні. "Як! – думав він. – Цар збожеволів! Його вбито! Я не можу втриматися, щоб не плакати за ним. Імперію зруйновано, а цей розбійник щасливий. О доле, доле! Грабіжник щасливий, а та, кого природа створила найприємнішою, може, жахливо загинула чи живе в становищі, гіршому за смерть. О Астарто, що сталося з вами?"

Вдосвіта він розпитував усіх, кого зустрічав у замку, але ніхто йому не відповів: усі були заклопотані, вночі було здобуто нові перемоги, й тепер розподіляли здобич. Усе, чого міг він добитися в цьому метушливому замішанні, це дозволу виїхати. Він, не гаючись, скористався з нього, ще більше, ніж будь-коли, заглиблений у свої сумні міркування.

Задіґ їхав занепокоєний, стурбований, з розумом, цілком захопленим нещасною Астартою, вавилонським царем, вірним його Кадором, щасливим розбійником Арбогадом, отою примхливою жінкою, яку вавилонці викрали на кордоні Єгипту, – одне слово, всіма перешкодами й злигоднями, яких він зазнав.

Розділ сімнадцятий

Рибалка

За кілька миль від Арбогадового замку він опинився на березі невеличкої річки, все оплакуючи свою долю й уважаючи себе за зразок нещастя.

Він побачив на березі рибалку, що лежав, насилу тримаючи в безсилій руці рибальські тенета, які, здавалось, забув закинути, і звівши очі до неба.

– Безумовно, я найнещасливіший з усіх людей! – говорив рибалка. – На погляд усього світу я був найуславленіший продавець вершкового сиру у Вавилоні, і от я збанкрутував. У мене була найкраща дружина, яку тільки може мати чоловік, і от мене зраджено. Мені лишилася мізерна хатина, і от я бачив, як її спалено і знищено. Оселившися в халупі, не маю я інших засобів, як рибальство, і от я не спіймав жодної риби. О, мої тенета! Я вже не кидатиму вас у воду, я сам кинуся туди!

Промовляючи ці слова, він підвівся й підійшов з виглядом людини, що має кинутись у воду й укоротити собі віку.

"Що це? – сказав собі Задіґ. – Отже, є люди такі самі нещасливі, як і я?" Палке бажання врятувати рибалці життя було таке саме швидке, як і це міркування. Він підбіг до нього, спинив, розпитав його з виглядом привітним і заспокійливим. Гадають, що кожен завжди почуває себе менше нещасним, коли він не один, але, за Зороастром, це не від

злобливості, а з потреби: тоді-бо відчувають прихильність до нещасного, як до собі подібного. Радість якоїсь щасливої людини буде образою, але двоє нещасних, немов двоє слабких деревець, що, спираючись одне на одне, протистоять бурі.

– Чому скоряєтеся ви своєму нещастю? – спитав Задіґ у рибалки.

– Тому, – відповів той, – що я не маю засобів. Я був одним із найповажніших у селі Дерібак, поблизу Вавилона, і з допомогою дружини я робив найкращі вершкові сири для імперії. Цариця Астарта й відомий міністр Задіґ дуже любили їх. У їх доми я постачив шістсот сирів. Одного дня я пішов до міста по гроші; прийшовши до Вавилона, я дізнався, що цариця й Задіґ зникли. Я побіг до пана Задіґа, якого ніколи не бачив, там я застав лучників великої ради, які, запасшися царським папером, законно грабували і палили його будинок. Я побіг до кухні цариці; там одні кухарі казали, що вона померла, інші – що вона втекла, але всі запевняли мене, що не заплатять за мої сири. Я пішов з дружиною до пана Оркана, одного з моїх клієнтів, ми просили в нього захисту в нашій недолі. Щодо підтримки дружини – він згодився, мені – відмовив. Вона була біліша за ті вершкові сири, з яких почалося моє лихо, спалахи гірського пурпуру[113] не були такі блискучі, як рум'янець, що заливав цю білість: через це Оркан затримав її, а мене вигнав зі свого дому. Я написав своїй дружині повного розпачу листа. Вона сказала подавцеві: "Ах! ах! Так, я знаю чоловіка, що пише це мені, я чула про нього: кажуть, що він робить чудесні вершкові сири; нехай мені принесуть їх, і нехай йому заплатять". У своїй журбі я хотів звернутися до правосуддя. У мене залишилося шість золотих унцій: дві унції треба було віддати законникові, з яким я радився, дві прокуророві, що взяв мою справу, дві секретареві першого судді. Коли я все це зробив, справа моя ще не почалася, а я вже витратив більше грошей, ніж того варті і мої сири, й моя дружина. Я повернувся до мого села, маючи намір продати хату, щоб повернути дружину. Хата моя коштувала добрих шістдесят золотих унцій, але всі бачили, що я збіднів і мушу продавати. Перший, до кого я звернувся, запропонував мені тридцять унцій, другий двадцять, а третій десять. Я вже ладен був

сторгуватися, такий я був засліплений, коли гірканський князь пішов на Вавилон, знищуючи все на своєму шляху; мою хату спочатку пограбували, а потім спалили. Втративши отак гроші, дружину й хату, я оселився в цьому краю, де ви мене й бачите, і спробував існувати з рибальства. Та риби сміються з мене, як і люди; я нічого не ловлю, помираю з голоду, і, коли б не ви, високий пораднику, я вже помер би в річці.

Рибалка не відразу закінчив своє оповідання, бо щохвилини Задіґ, зворушений і нестямний, перепитував його:

– Отже, ви нічого не знаєте про долю цариці?

– Ні, пане, – відповідав рибалка, – але я знаю, що цариця й Задіґ не заплатили мені за вершкові сири, що в мене відібрали дружину й що я у відчаї.

– Сподіваюся, – сказав Задіґ, – що ви не втратите своїх грошей. Я чув, ніби про цього Задіґа говорили, що він людина чесна, й коли він повернеться до Вавилона, а він сподівається на це, він віддасть вам більше, ніж винен вам. Але щодо вашої не такої чесної дружини, я раджу вам не намагатися забрати її назад. Повірте мені, ідіть до Вавилона; я буду там раніш за вас, бо я на коні, а ви пішки. Зверніться до славетного Кадора, скажіть йому, що зустріли його друга, чекайте в нього на мене. Ідіть! Може, не завжди будете ви нещасним. О, могутній Оромазде, – продовжував він, – я прислужився вам, щоб потішити цього чоловіка, але хто прислужиться вам на те, щоб заспокоїти мене?

Так говорячи, він дав рибалці половину тих грошей, які вивіз із Аравії, і рибалка, вражений, захоплений, цілував ноги Кадоровому другові й говорив:

– Ви мій ангел-охоронитель!

Тим часом Задіґ усе розпитував про новини й лив сльози.

– Як, пане, – вигукнув рибалка, – то ви теж нещасливі, ви, який робить добро?

– Нещасливіший за тебе в сто разів, – відповів Задіґ.

– Але як це може бути, – сказав чолов'яга, – що той, хто дає, може дужче плакати, ніж той, хто одержує?

– Це тому, що найбільшим твоїм лихом, – обізвався Задіґ, – є злидні, тим часом як я нещасливий через серце.

– То чи Оркан забрав і вашу дружину? – поспитав рибалка.

Ці слова нагадали Задіґові всі його пригоди; він повторив список своїх нещасть, починаючи від собаки цариці й до свого приїзду до розбійника Арбогада.

– Так, – сказав він рибалці, – Оркан вартий кари, але зазвичай саме такі люди і бувають улюбленцями долі. Та як там не є, іди до пана Кадора й чекай на мене.

Вони розлучилися: рибалка йшов і дякував своїй долі, Задіґ їхав, нарікаючи на свою.

Розділ вісімнадцятий

Василіск[114]

Приїхавши на якусь гарну рівнину, він побачив багато жінок, що дуже пильно щось шукали. Він наважився наблизитися до однієї з них і поспитати, чи не може він мати честі допомогти їм у їхніх пошуках.

– Стережіться, – відповіла сирійка, – до того, що ми шукаємо, можуть доторкатися тільки жінки!

– От дивна річ, – сказав Задіґ. – Насмілюся просити вас розказати мені, що це таке, до чого тільки жінкам можна доторкатися?

– Це василіск, – сказала вона.

– Василіск, пані! А з якої рації, коли дозволите, шукаєте ви василіска?

– Це для нашого пана й господаря Огуля, замок якого ви бачите он на березі річки край рівнини. Ми його слухняні рабині. Пан Огуль хворий; його лікар звелів йому з'їсти василіска, звареного в трояндовій воді, а що ця тварина дуже незвичайна й ніколи не дозволить доторкнутися до себе комусь, окрім жінок, пан Огуль пообіцяв вибрати за найулюбленішу дружину ту з-поміж нас, яка принесе йому василіска. Пустіть мене шукати, будь ласка, бо ви бачите, чого коштуватиме мені, коли мене випередять товаришки.

Задіґ покинув цю сиріянку й інших шукати василіска й поїхав далі рівниною. На березі невеличкого струмка він побачив іншу жінку, що лежала на траві й нічого не шукала. Стан її видавався величним, але обличчя було закрите серпанком. Вона схилилася над струмком, глибокі зітхання вилітали з її уст; у руці вона тримала невеличку лозину, якою виводила літери на тонкому піску, що був поміж травою й струмком. Задіґ захотів побачити, що пише ця жінка. Підійшовши, він побачив літеру "З", потім "а" – він був здивуваний, далі з'явилося "д" – він затремтів. Ніколи не було здивування, рівного його здивованню, коли він побачив дві останні літери свого імені. Якийсь час він стояв непорушно. Нарешті порушив тишу уриваним голосом:

– О великодушна дамо! Пробачте знедоленому чужинцеві, що насмілився спитати вас, з якої дивної причини бачу я тут Задіґове ім'я, накреслене вашою божественною ручкою?

Від цього голосу, від цих слів дама тремтливою рукою підняла свій серпанок, подивилася на Задіґа, скрикнула ніжно, радісно й здивовано й, охоплена почуттями, що воднораз оволоділи її душею, упала непритомна йому на руки. То була сама Астарта, то була вавилонська цариця, то була та, кого кохав Задіґ і за кохання до якої дорікав собі, то була та, за долю якої він так боявся і так плакав. Хвилину він не міг опанувати свої почуття й утупив свої очі в очі Астарти, що саме знову розплющилися й дивилися млосно, соромливо й ніжно.

– О могутні безсмертні, що керують долею нікчемних смертних, ви повернули мені Астарту! – вигукнув він. – Коли, де, за яких обставин бачу я її? – Він упав перед Астартою навколішки й припав чолом до пилу під її ногами. Вавилонська цариця підвела його, посадила біля себе на березі струмка; вона багато разів знову й знову витирала очі, з яких усе лилися сльози, вона двадцять разів починала розмову, що її перебивали стогони. Вона запитувала в нього, який випадок з'єднав їх, і випереджала його відповідь новими запитаннями; вона починала оповідати про свої нещастя й хотіла дізнатись про нещастя Задіґові. Нарешті, коли обоє трохи заспокоїли зворушені свої душі, Задіґ небагатьма словами розповів їй, через яку пригоду опинився він на цій рівнині.

– Але, шанована й нещаслива царице, як це я зустрів вас на цьому закинутому місці, одягнену як рабиня і в компанії інших рабинь, що шукають василіска для того, щоб зварити його в трояндовій воді, за лікарським приписом?

– Поки вони шукають василіска, – сказала прекрасна Астарта, – я розповім вам про все, що я перетерпіла і що я прощаю небесам тепер, коли знову бачу вас. Ви знаєте, що цар, мій чоловік, визнав за погане, що ви були найприємнішим із чоловіків, і що з цієї причини він однієї ночі

постановив задушити вас і отруїти мене. Ви знаєте, як небо дозволило, щоб мій маленький німий сповістив мене про наказ його високої величності. Щойно вірний Кадор присилував вас скоритися мені й виїхати, він насмілився прийти до мене посеред ночі через таємний хід; він розбудив мене й повів у храм Оромазда, де його брат, маг, заховав мене у велетенську статую, низ якої торкався підвалини храму, а голова доходила склепіння. Я була там ніби в труні, але маг прислуговував мені й мені не бракувало нічого потрібного. Тим часом на світанку в мою кімнату ввійшов аптекар його величності з питвом, виготовленим з опію, блекоти, болиголова, чорної чемериці й борця, а другий урядовець пішов до вас з блакитною шовковою мотузкою. Вони нікого не застали. Кадор, щоб краще обдурити царя, вирішив прийти й донести на нас обох; він сказав, що ви виїхали дорогою на Індію, а я на Мемфіс. По вас і по мене вислано переслідувачів. Гінці, відправлені за мною, не знали мене, я показувала своє обличчя тільки вам, з наказу і в присутності мого чоловіка. Вони їхали навздогін за мною з портретом, який їм зробили з мене. Жінка така сама на зріст, як і я, і може, ще вродливіша, потрапила їм на очі на єгипетському кордоні. Була вона заплакана, блукала; вони не сумнівалися, що ця жінка і є вавилонська цариця. Вони привели її до Моабдара. Спочатку їхня помилка довела царя до лютого гніву, але швидко, ближче розглянувши цю жінку, він визнав, що вона дуже гарна, і заспокоївся. Її звали Міссуф. Потім мені говорили, що єгипетською мовою це слово означає "гарна примхливиця". Вона й справді була така й була справжній мистець у примхах. Вона сподобалася Моабдарові й причарувала його так, що він оголосив її за свою жінку. Тоді вже цілком розгорнулася її вдача; вона без страху віддалася всім безумствам своєї уяви. Вона хотіла, щоб голова магів, старий і подагричний, танцював перед нею, а коли маг відмовився, вона гнівно вигнала його. Вона наказала старшому єгермейстерові зробити їй бабку з варенням; старий єгермейстер доводив їй, що він не кондитер, але мусів зробити бабку, і його вигнали, бо бабка була підсмажена. Вона дала посаду старшого єгермейстера своєму карликові, а посаду канцлера – пажеві. Отак правила вона Вавилоном. Усі жалкували за мною. Цар, що був досить чесною людиною, аж поки захотів отруїти мене й задушити вас, здавалося, потопив свої чесноти в дивному

коханні до цієї прекрасної примхливиці. У великий день святого вогню він прийшов до храму. Я бачила, як він молився за Міссуф біля ніг статуї, де схована була я. Я гучно закричала йому: "Боги відмовляють благанням царя, що став тираном, що хотів умертвити розумну дружину для того, щоб одружитися з несамовитою". Моабдара так вразили ці слова, що в голові йому потьмарилося. Моє пророцтво й самовладність Міссуф призвели до того, що він з'їхав з глузду: через кілька днів він збожеволів. Це божевілля, що здалося небесною карою, стало поштовхом до бунту: все повстало, все кинулося до зброї. Вавилон, так довго занурений у ледачу випещеність, став театром жахливої громадянської війни. Мене витягли з лона моєї статуї й поставили на чолі однієї партії. Кадор поїхав до Мемфіса, щоб привезти вас до Вавилона. Дізнавшися про ці сумні новини, гірканський князь зі своїм військом утворив у Халдеї третю партію. Він напав на царя, що пішов проти нього разом зі своєю навісною єгиптянкою. Моабдар помер, пробитий мечем, Міссуф потрапила до рук переможця. Лихо моє хотіло, щоб і я потрапила до одного гірканського загону й щоб мене привели до князя саме в той час, коли йому привели й Міссуф. Вам, безумовно, приємно буде дізнатися, що князь визнав мене за крашу від єгиптянки й призначив мене до свого гарему: він дуже рішуче сказав мені, що, закінчивши військову експедицію, у яку виїздив, він прийде до мене. Уявіть собі мою журбу! Зв'язок мій з Моабдаром розбито, я могла бути з Задіґом, а тим часом я потрапляю в кайдани до цього варвара. Я відповіла йому з усією гордістю, якої надали мені мій сан і мої почуття; я завжди чула, що небо надає особам мого рангу особливо величної вдачі, яка одним словом, одним поглядом змушує до приниження й найглибшої пошани зухвальців, що насміляться наблизитися. Я говорила як цариця, але зі мною повелися як з покоївкою: гірканець, не звернувшись до мене й словом, сказав своєму євнухові, що я грубіянка, але що він уважає мене за гарну; він наказав йому піклуватися про мене, налагодити для мене фаворитський режим, щоб трохи освіжити колір обличчя й щоб я стала гіднішою його кохання в той день, коли йому зручно буде мене ним ушанувати. Я сказала йому, що уб'ю себе, він відповів, сміючись, що себе не вбивають і що він так і зробить, і полишив мене, ніби чоловік, що має взяти собі папугу до звіринця. Яке

гідне становище для першої на землі цариці, скажу більше, для серця, що належало Задіґові!

Від цих слів Задіґ припав до її колін і зросив їх сльозами. Астарта ніжно підвела його й продовжувала так:

– Я побачила, що я під владою варвара й суперниця божевільній, вкупі з якою мене замкнули. Вона розповіла мені свою пригоду в Єгипті; з тих рис, якими вона змалювала вас, з часу, з верблюда, на якого ви сіли, з усіх обставин я зрозуміла, що то Задіґ бився за неї. Я була певна, що ви у Мемфісі, і постановила тікати туди. "Прекрасна Міссуф, – сказала я їй, – ви куди веселіші за мене, ви краще за мене розважатимете гірканського князя, допоможіть мені врятуватися, і ви правитимете самі, вщасливите мене й позбавитеся від суперниці". Міссуф обміркувала зі мною, яким способом мені втекти: отже, я вийшла нишком з однією єгипетською рабинею. Я була вже біля Аравії, коли один ниций злочинець на ймення Арбогад захопив мене й продав купцям, що привели мене в цей замок, де живе пан Огуль. Він купив мене, не знаючи, хто я. Це хтивий чоловік, що дбає тільки про панські страви й гадає, ніби Бог створив його для того, щоб він насолоджувався їжею. Він такий огрядний, що це повсякчас загрожує задушити його. Лікар його, що має на нього дуже мало впливу, коли шлунок його травить гаразд, править ним деспотично, коли він об'їдається; він запевнив його, що вилікує його василіском, звареним у трояндовій воді. Пан Огуль пообіцяв свою руку тій із своїх рабинь, яка принесе йому василіска. Ви бачите, що я не маю найменшого бажання найти цього василіска, відколи небо подарувало мені зустріч з вами.

Тут Астарта й Задіґ висловили все те, що довго стримували, все те, що їх нещастя й кохання могли навіяти найблагороднішим і найпристраснішим серцям, і генії, що охороняють кохання, віднесли їхні слова аж до сфери планети Венери.[115]

Жінки повернулися до Огуля, нічого не знайшовши. Задіґ з'явився до нього і заговорив так:

– Нехай безсмертне здоров'я зійде з неба, щоб охороняти всі ваші дні! Я лікар, я приїхав, почувши про вашу хворобу, і приніс вам василіска, вареного в трояндовій воді. Це не означає, що я бажаю одружитися з вами; я прошу у вас волі для однієї молодої вавилонської рабині, що вже кілька днів у вас, і я згоден залишитися рабом замість неї, коли не матиму щастя вилікувати пишного пана Огуля.

Огуль погодився на цю пропозицію: Астарта виїхала до Вавилона із Задіґовим слугою, пообіцявши повсякчас надсилати кур'єрів, щоб сповіщати про все, що станеться. Прощання їхнє було таке саме ніжне, як і зустріч; хвилини, коли зустрічаються чи коли розлучаються, є дві найбільші доби на життя, як то сказано у великій книзі Зенд. Задіґ кохав царицю так, як присягався, а цариця Задіґа – навіть більше, ніж говорила йому.

Тим часом Задіґ так говорив до Огуля:

– Пане, мого василіска не можна їсти: вся його сила повинна перейти до вас крізь пори; я поклав його в добре надутий бурдюк і покрив тонкою шкірою; ви повинні бити цей бурдюк з усієї вашої сили, і ми не раз пророблятимемо це; за кілька днів такого режиму ви побачите, на що здатне моє мистецтво.

Першого дня Огуль зовсім захекався й думав, що помре від утоми, другого він стомився менше й спав більше: за тиждень він повернув собі всі сили, здоров'я, легкість і веселість найкращих своїх років.

– Ви грали в м'яча і були стримані в їжі, – сказав йому Задіґ. – Знайте ж, що в природі немає василіска, що зі стриманістю й активністю завжди почувають себе добре й мистецтво поєднати докупи нестриманість і здоров'я є мистецтвом таким самим химерним, як і філософський камінь, [116] судова астрологія[117] й теологія магів.

Перший лікар Огуля, відчуваючи, яка це небезпечна для медицини людина, зговорився з аптекарем, щоб відіслати Задіґа по василіска на той світ. Отак, завжди покараний за добро, він трохи не загинув через те, що вилікував ласого до їжі пана. Його запросили на розкішний обід. Його мали отруїти другою стравою, але він одержав послання від Астарти під час першої, він покинув обід і вийшов. "Коли тебе кохає прекрасна жінка, – говорить Зороастр, – завжди виплутаєшся з усякої біди на цьому світі".

Розділ дев'ятнадцятий

Змагання

Царицю привітали у Вавилоні з тим захватом, який завжди викликає прекрасна царівна в нещасті. У Вавилоні було трохи спокійніше: гірканського князя вбили під час бійки, переможці вавилоняни оголосили, що Астарта має одружитися з тим, кого оберуть царем. Люди не хотіли, щоб найкраща на світі посада – чоловіка Астарти й вавилонського царя – залежала від інтриг і змов: постановили визнати за царя найвідважнішого й наймудрішого. За кілька миль від міста зробили величезне ристалище, обгороджене пишним прикрашеним амфітеатром; борці мали зійтися туди озброєні з голови й до ніг, кожному з них позаду амфітеатру були окремі покої, де він повинен був нікого не бачити й не знати. Треба було чотири рази братися до зброї: [118] ті, хто будуть такі щасливі, що переможуть чотирьох лицарів, мусять потім битися один проти одного, і того, хто останній лишиться на полі бою, оголошено буде за переможця у змаганні. Через чотири дні після цього він усе в тій самій зброї повинен відгадати загадки, які загадають маги. Коли він не відгадає загадок, він не буде царем, і треба буде знову починати змагання на списах, аж поки знайдеться людина, що переможе в обох змаганнях, бо царем рішуче хотіли мати і найвідважнішого, і наймудрішого. Весь цей час царицю мали пильно оберігати: їй дозволяли бути на змаганні тільки під серпанком, але забороняли говорити з кимось із претендентів, щоб не було тут ні прихильності, ні несправедливості.

От про що повідомила Астарта свого коханця, сподіваючись, що заради неї він виявить відваги й розуму більше, ніж хто інший. Він виїхав, благаючи Венеру зміцнити його відвагу й прояснити розум. Він приїхав на берег Євфрату напередодні цього великого дня, записав свою девізу поміж девізами інших борців, ховаючи своє обличчя, як це наказував закон, і пішов відпочивати в покої, які йому відвели. Його друг Кадор, повернувшися до Вавилона після того, як марно шукав його, приніс у його приміщення всю зброю, яку передала йому цариця, а від себе привів прекрасного перського коня. Задіґ упізнав Астарту в цих подарунках; відважність і кохання його набули нових сил і нових сподівань.

Другого дня, коли цариця прийшла сісти на вкритому дорогоцінностями троні, а амфітеатр заповнили всі дами й усі верстви Вавилона, на арені з'явилися борці. Кожен із них клав свою девізу до ніг великому магові; кинули жереб. Задіґова черга була остання. Першим вийшов один дуже багатий пан на ймення Ітобад, дуже чванькуватий, мало відважний, дуже незграбний і зовсім нерозумний. Челядь переконала його, що така людина, як він, повинна бути царем; він відповів їм: "Така людина, як я, створена для царювання". Тоді його озброїли з голови й до ніг; зброя на ньому була золота, вкрита зеленою емаллю, пір'я на шоломі зелене, спис перев'язаний зеленою стрічкою. Вже спочатку, з того, як правив Ітобад конем, усі побачили, що не такій людині небо віддасть вавилонський скіпетр. Перший лицар, що виступив проти нього, вибив його із сідла, другий перекинув його через спину коневі: обидві ноги його були в повітрі, а руки розчепірені. Ітобад підвівся, але так незграбно, що весь амфітеатр почав сміятися. Третій не захотів навіть скористатися своїм списом, але, скинувши супротивника, узяв його за праву ногу, зробив ним півколо й кинув на пісок. Циркові конюхи підбігли, сміючись, до нього й знову посадили на сідло; четвертий борець схопив його за ліву ногу й кинув в інший бік. Його супроводжували свистом до покою, де, згідно із законом, мусив він перебути ніч, і він говорив, насилу плентаючись: "Яка пригода нещаслива трапилася з такою людиною, як я!"

Інші лицарі краще виконували свій обов'язок: уже були такі, що перемогли двох борців, а дехто бився вже втретє. Тільки князь Отам переміг чотирьох. Нарешті надійшла черга Задіґа: він з усією можливою грацією вибив із сідла чотирьох лицарів. Отже, треба було ще побачити, хто буде переможцем – Отам чи Задіґ. На першому зброя була блакитна з золотом і таке саме пір'я, а на Задіґові все було біле. Всі голоси поділилися між лицарями білим і блакитним; цариця, серце якої дуже колотилося, благала небо за білий колір.

Обидва звитяжці так моторно робили випади й вольти, так багато разів збивалися списами і так міцно трималися в сідлах, що всі, крім цариці, хотіли бачити обох на вавилонському троні. Нарешті, коли коні їх стомилися і зламалися списи, Задіґ пішов на таку хитрість: він заїхав позаду блакитного князя, перескочив на його коня, взяв князя поперек тіла, скинув на землю, сам сів замість нього на сідлі й почав вигравати конем навколо Отама, що лежав на землі. Весь амфітеатр кричав: "Білий лицар – переможець!" Обурений Отам підвівся, вихопив шаблю; Задіґ зіскочив з коня з шаблюкою в руці. І от обоє просто на арені почали новий бій, де навперемінки перемагали то сила, то моторність. Пір'я на їхніх шоломах, цвяшки на нарукавниках, ланки кольчуг підстрибували під тисячею навальних ударів. Вони били вздовж і впоперек,[119] з правого боку й з лівого, по голові, по грудях, вони відходили назад, виступали вперед, вони мірялися, з'єднувалися, зчіплювалися, звивалися, як змії, нападали, як леви, від ж ударів увесь час бризкали іскри. Нарешті Задіґ, опанувавши на хвилину себе, спинився, зробив фінт,[120] напав на Отама, перекинув його, обеззброїв, і Отам закричав: "О білий лицарю! Це ви повинні царювати у Вавилоні!" Цариця не тямила себе з радощів. Лицаря білого й лицаря блакитного повели кожного до його покою, як і веж інших, бо так установив був закон. Німі слугували їм і приносили їжу. Можна здогадуватися – чи це не маленький німий цариці прислуговував Задіґові7 Потім їх залишили самих спати аж до другого ранку, коли переможець мусив принести свою девізу великому магові, щоб назвати себе.

Задіґ, хоч і закоханий, міцно спав, такий був натомлений. Але Ітобад, комірчина якого була поряд, не спав зовсім. Вночі він підвівся, зайшов до Задіґа, узяв його білу зброю й девизу, а натомість поклав зелену зброю. Коли розвиднилося, він гордо пішов до верховного мага й оголосив, що він переможець. Цього ніхто не чекав, але він виступив, поки Задіґ іще спав. Астарта, вражена й з розпачем на серці, повернулася до Вавилона. Амфітеатр був майже порожній, коли прокинувся Задіґ; він шукав свою зброю, але знайшов тільки зелену. Не мавши нічого іншого біля себе, мусів він накритися нею. Здивований і обурений, нап'яв її собі на плечі й вийшов у такому пристрої[121] на арену.

Усі, що були ще в амфітеатрі й цирку, зустріли його свистом. Його оточили з усіх боків і ображали. Ніколи людина не зносила таких зневажливих образ. Терпець йому увірвався; ударами шаблі він розігнав натовп, що насмілився глузувати з нього, але й сам не знав, що робити далі. Він не міг побачитися з царицею, він не міг оголосити, що це вона надіслала йому білу зброю, бо це заплямило б її, і от, поки вона тужила, його охоплював гнів і неспокій. Він прогулювався берегом Євфрату, запевняючи себе, що доля судила йому бути нещасним і безпорадним, відновлюючи в думах усі лиха, починаючи від пригоди із жінкою, що не зносила одноких, аж до пригоди з його зброєю. "От що значить, – думав він, – прокинутися надто пізно; коли б я менше спав, я був би вавилонським царем, я володів би Астартою. Знання, чесність, відвага приносили мені тільки нещастя". Нарешті в нього вихопилася скарга на провидіння, і його спокушала думка, що всім керує якийсь жахливий фатум, кривдить добрих і дозволяє мати успіх зеленим лицарям. Смутило його ще й те, що він носив оцю зелену зброю, яка накликала на нього таке глузування. Повз нього ішов купець; він задешево продав йому зброю й купив у нього халат та довгу шапку. У такій одежі він пішов уздовж євфратських берегів, повний розпачу й потай нарікаючи на провидіння, що повсякчас переслідувало його.

Розділ двадцятий

Пустельник

Ідучи, зустрів він пустельника з білою бородою, що доходила тому до пояса. У руці він тримав книжку й уважно читав. Задіґ спинився й низько вклонився йому. Пустельник привітався з таким благородним і сумирним виглядом, що Задіґ захотів поговорити з ним: він спитав, яку той читає книжку.

– Це книга долі, – відповів пустельник. – Хочете прочитати дещо?

Він дав Задіґові до рук книжку, але той, вивчивши все й знаючи багато мов, не міг зрозуміти в книжці жодної літери; цікавість його від того тільки подвоїлася.

– Мені здається, що ви дуже зажурені, – сказав йому дідусь.

– Леле! Я маю для того причину! – сказав Задіґ.

– Коли ви дозволите мені піти з вами, – відповів старий, – може, я вам буду корисний; мені траплялося іноді вливати почуття заспокоєння в душі нещасним.

Задіґ відчував пошану до вигляду пустельника, до його бороди й до книжки, в його розмові він бачив вищий розум. Пустельник говорив про долю, справедливість, мораль, про доброго володаря, про людську несталість, про чесноти й вади так жваво, зворушливо й красномовно, що Задіґ відчув, як його тягнуть до нього невидимі чари. За хвилину він уже просив не покидати його, поки вони не повернуться до Вавилона.

– Я сам прошу у вас цієї ласки, – відповів йому старий, – заприсягніться мені Оромаздом, що відтепер ви кілька днів не розлучитеся зі мною, хоч би що я робив.

Задіґ присягнувся, і вони пішли разом.

Увечері двоє мандрівників прийшли до чудесного замку. Пустельник попросив притулку для себе й для молодика, що йшов із ним.

Воротар з якоюсь зневажливою міною, схожий скоріше на великого пана, пустив їх. Їх привели до начальника над челяддю, і той показав їм пишні покої господаря.

Їх посадили край столу, а господар замку навіть не глянув на них. Але їм прислуговували, як і іншим, уважно й щедро, потім дали вимити руки в золотій мисці, прикрашеній смарагдами й рубінами; спати їх поклали в дуже гарних покоях, а вранці служник приніс кожному з них по золотій монеті. Після цього їх відпустили.

– Господар будинку, – сказав Задіґ дорогою, – видався мені людиною великодушною, хоч трохи й гордою, він благородно виявляє гостинність.

Так говорячи, він помітив, що дуже широка торбина, яка була в пустельника, здавалось, витяглась і настовбурчилась; він побачив там золоту, прикрашену дорогоцінностями миску, яку пустельник украв. Задіґ не насмілився нічого сказати, але був страшенно вражений.

Близько півдня пустельник спинився перед дверима маленького дому, де жив маленький багатий скнара, і попросив там притулку на кілька годин. Старий, погано вдягнений слуга брутально зустрів їх і повів пустельника та Задіґа до стайні, де дав їм кілька гнилих оливок, поганого хліба й зіпсованого пива. Пустельник їв і пив так само задоволено, як і вчора, навіть більше. Звернувшися до старого слуги, що стежив, аби вони чого не вкрали, і наполягав, щоб вони вже йшли, він дав тому дві золоті монети, які одержав уранці, і подякував йому за всі турботи.

– Прошу вас, – додав він, – дайте мені змогу поговорити з вашим господарем.

Здивований слуга повів обох мандрівників.

– Пишний пане, – сказав пустельник, – я можу висловити вам тільки сумирну подяку за те благородство, з яким ви прийняли нас. Візьміть цю золоту чашу, як невеличку ознаку моєї вдячності.

Скнара ледве не впав навзнак. Пустельник не дав йому часу отямитись і швиденько вийшов зі своїм молодим мандрівником.

– Батьку мій, – сказав Задіґ, – що я бачу? Ви аж ніяк не скидаєтеся на інших людей: ви вкрали прикрашену дорогоцінним камінням золоту миску в пана, який чудесно пригостив вас, і віддали її скнарі, який поводився з вами образливо.

– Сину мій, – відповів старий, – отой пишний пан, що приймає чужинців тільки заради пихи та щоб ображати своїм багатством, стане розумніший; скнара навчиться шанувати гостинність. Ні на що не дивуйтеся і йдіть за мною.

Задіґ не знав, чи має він справу з божевільним чи з наймудрішим із людей; але старий говорив з таким зверхнім виглядом, що Задіґ, зв'язаний до того ж присягою, не міг утриматися, щоб не піти за ним.

Увечері вони прийшли до мило збудованого, але простого дому, де ні в чому не відчувалося ні марнотратства, ні скнарості. Господар був філософ, що сторонився світу і серед спокою розвивав свою мудрість та чесноту, проте не нудьгував. Він з радістю збудував це пристанище, де приймав чужинців з благородством, у якому не було ніякої пихи. Він сам вийшов назустріч двом мандрівникам, яких поклав спочатку відпочити в дуже затишній кімнаті, а трохи згодом сам прийшов запросити їх на пристойний і добре зготований обід, під час якого розважно говорив про останню революцію у Вавилоні. Здавалося, він дуже прихильний був до цариці й висловлював жаль, що Задіґ був на ристалищі, змагаючись за корону.

– Адже люди, – додав він, – не заслуговують мати такого царя, як Задіґ.

Той почервонів і відчув, що журба його зростає. У цій розмові дійшли того, що на світі не завжди все робиться за волею наймудріших. Пустельник усе підтримував думку, що волі провидіння не знати й що люди міркують про ціле, тим часом як вони бачать тільки найменшу частку.

Заговорили про пристрасті.

– Ах, які журні вони! – сказав Задіґ.

– Це вітри, що напинають вітрила кораблеві, – заперечив пустельник, – інколи вони перекидають його, але без них не можна було б пливти. Від жовчі люди хворіють і гніваються, але без жовчі чоловік не може жити. Все небезпечне в цьому житті, й усе доконечно потрібне.

Заговорили про насолоду, і пустельник доводив, що це присутність божества.

– Бо, – говорив він, – людина не може дати собі ні почуття, ні думки, вона все одержує; горе й насолода приходять з божого єства.

Задіґ був у захваті, що людина, яка робила такі екстравагантні речі, може так добре міркувати. Нарешті, після бесіди, такої ж повчальної, як і приємної, хазяїн відвів обох своїх мандрівників до їх покоїв, благословляючи небо, що послало йому двох таких мудрих і чеснотних людей. Він запропонував їм гроші з такою благородною й невимушеною манерою, яка не могла образити; пустельник одмовився й сказав, що він має попрощатися з ним, бо ще до ранку має намір прийти до Вавилона. Розлучалися вони ніжно; Задіґ відчував особливо велику пошану й прихильність до такої приємної людини.

Коли пустельник і він опинилися в своїх покоях, то довго вихваляли свого хазяїна. На світанку старий розбудив свого товариша.

– Треба йти, – сказав він, – але поки ще всі сплять, я хочу залишити цьому чоловікові ознаку моєї пошани й прихильності.

Це кажучи, узяв він світильник і підпалив будинок. Зляканий Задіґ закричав і хотів перешкодити йому зробити такий жахливий вчинок. Пустельник утримав його з нелюдською силою; будинок палав, пустельник, бувши зі своїм товаришем досить далеко, спокійно дивився, як він горить.

– Дякувати Богові, – сказав він, – от будинок мого любого господаря знищено знизу й доверху! Щасливий чоловік!

Від цих слів Задіґ відчув воднораз бажання вибухнути сміхом, вилаяти превелебного отця, побити його і втекти, але не зробив нічого з цього і, піддаючись весь час пустельниковій перевазі, мимо своєї волі пішов за ним до останньої ночівлі.

Це було в чеснотної і доброї вдови, в якої був повний радості небіж чотирнадцяти років, єдина її надія. Як могла краще пригостила вона гостей. Другого дня вона звеліла небожеві перевести мандрівників через міст, що недавно заломився й тому ходити ним було небезпечно. Коли вони були посеред мосту, пустельник сказав молодикові:

– Ідіть, треба, щоб я відзначив свою подяку вашій тітці.

Тут він схопив його за волосся й кинув у річку. Дитина впала, на хвилину з'явилася над водою й зникла в потоці.

– О потворо! О найзлочинніший із людей, – скрикнув Задіґ.

– Ви обіцяли мені терпіти, – сказав пустельник, перебиваючи його, – знайте, що під руїнами того спаленого дому, куди провидіння закинуло вогонь, господар знайде незліченні скарби; знайте, що цей молодик, якому провидіння зламало голову, через рік убив би свою тітку, а через два вас.

– Хто це сказав тобі, варваре? – вигукнув Задіґ. – А коли ти й вичитав усі ці події в твоїй книзі долі, то чи дозволено тобі топити дитину, що не зробила тобі лиха?

– Люди, – сказав пустельник, – судять про все, нічого не знаючи; з-поміж усіх людей ти найгідніший того, щоб тебе просвітити.

Задіґ попросив у нього дозволу говорити.

– Я не покладаюся на себе, – сказав він, – але насмілюся просити тебе роз'яснити один мій сумнів. Чи не краще було б виправити цю дитину й навернути її до чесноти, ніж топити?

Пустельник обізвався:

– Коли б він був чеснотний і коли б він жив, йому випало б таке: убили б його самого з жінкою, з якою він був би одружений, і з дитиною, яку був би породив.

– То, значить, – сказав Задіґ, – доконечно потрібно, щоб були злочини й нещастя і щоб нещастя падали на кращих людей?

– Лихі, – відповів пустельник, – завжди нещасні, вони служать для того, щоб випробувати невеличку кількість праведних, розсіяних на землі, і не буває лиха, яке не породило б добра.

– А коли, – сказав Задіґ, – буде тільки добро й не буде лиха?

– Тоді, – обізвався пустельник, – як ця земля буде іншою землею, ланцюг подій буде іншого, мудрішого порядку, і цей порядок, довершений будучи, може бути тільки у вічній оселі верховного єства, до якої не може наближатися зло. Воно створило мільйони світів, з яких жоден не подібний до іншого. Ця одвічна різноманітність є ознакою його одвічної могутності. Нема ні двох листочків на землі, ні двох світил на безкрайому небесному полі, що були б схожі; і все, що ти бачиш на малому атомі, де народився, повинно бути на своєму місці, у свій призначений час, згідно з непорушними законами того, хто обіймає все. Люди думатимуть, що дитина, яка щойно загинула, випадково впала у воду, і що випадково згорів і той будинок, але тут нема випадку; все – іспит, або кара, або винагорода, або пересторога. Пригадуєш того рибалку, що вважав себе за нещасливого з-поміж людей? Оромазд послав тебе, щоб змінити його долю. Нікчемний смертний, покинь сперечатися проти того, кого треба обожнювати.

Розділ двадцять перший

Загадки

Задіґ ішов навмання, не тямлячи себе, немов людина, біля якої впала блискавка. Він увійшов до Вавилона в той день, коли ті, що змагалися на ристалищі, зібралися вже у великому передпокої в палаці, щоб відгадувати загадки й відповідати на запитання великого мага. Зійшлися всі лицарі, окрім озброєного в зелене. Коли Задіґ увійшов до міста, навколо нього зібрався народ; очі не могли надивитися на нього, уста – вихваляти його, серця – бажати йому імперії. Побачивши, як він проходить, Заздрісник затремтів і одвернувся. Народ відніс його аж до місця зібрання. Царицю, яку сповістили про його прихід, опанувало хвилювання, страх і надія; її гризла тривога; вона не могла зрозуміти, ні чому це Задіґ прийшов без зброї, ні чому це на Ітобадові була біла зброя.

Коли побачили Задіґа, зачувся зніяковілий гомін: усі були здивовані й раді, що знову бачать його, але з'являтися перед зібранням дозволялося тільки тим лицарям, що билися.

– Я бився, як і інші, – сказав він, – але інший носить мою зброю, і, чекаючи, поки я матиму честь довести це, я прошу дозволу бути тут і відгадувати загадки.

Поставили на голоси; в головах усіх так міцно засіла пам'ять про його чесність, що всі дозволили йому лишитись.

Спочатку великий маг поставив таке питання: "Що з усіх речей є найдовше й найкоротше, найбистріше й найповільніше, найрозпорошеніше й найпростіше, найзневаженіше й найоплаканіше, без чого не можна робити нічого, що знищує все мале й живить усе велике?"

Мав говорити Ітобад; він відповів, що така людина, як він, зовсім не розуміється на загадках і з нього досить того, що він переміг у великій бійці на списах. Одні казали, що розгадка означає долю, інші – землю, ще інші – світло. Задіґ сказав, що це час.

– Нема нічого довшого, – додав він, – бо це міра вічності, й нема нічого коротшого, бо його бракує для всіх наших замірів, нема нічого повільнішого, коли чекаєш, нема нічого швидшого, коли радієш; він без кінця широкий і дробиться без кінця; всі люди занедбують його, всі оплакують, коли втратять його, без нього нічого не робиться, за ним забувають усе, що не варте нащадків, і він дає безсмертя великим речам.

Зібрання погодилось, що Задіґ має рацію.

Потім спитали:

– Що одержують не дякуючи, чим граються, не знаючи як, що дають іншим, не знаючи, де воно, що втрачають не помічаючи?

Кожен сказав свою відгадку, один Задіґ здогадався, що це життя. Так само легко відгадав він і інші загадки. Ітобад усе казав, що нема нічого легшого й що він так само легко відгадав би, коли б захотів завдати собі роботи. Поставили запитання про справедливість, про доброго правителя, про засоби правити; вирішили, що Задіґові відповіді найґрунтовніші.

– Дуже прикро, – говорили люди, – що з таким добрим розумом з вас такий поганий вершник.

– Найясніше панство, – сказав Задіґ, – я мав честь перемогти на ристалищі, це мені належить біла зброя. Пан Ітобад забрав її, поки я спав. Очевидно, він уважав, що вона личитиме йому краще, ніж зелена. Я готовий на ваших очах довести, у цьому моєму вбранні і з однією шаблею проти всієї цієї прекрасної білої зброї, яку він узяв у мене, що це я мав честь перемогти славного Отама.

Ітобад дуже самовпевнено погодився на цей виклик, він і сумніву не мав, що в шоломі, кірасі, нарукавниках він легко подолає борця в нічному ковпаку й хатній одежині. Задіґ вихопив свою шаблю, салютуючи цариці, що дивилася на нього, охоплена радістю і страхом. Ітобад вихопив свою, не салютуючи нікому, і кинувся на Задіґа, як людина, що нічого не боїться. Він уже хотів розрубати йому голову, та Задіґ відбив удар, протиставивши те, що зветься силою шаблі, проти безсилля свого супротивника,[122] так що шабля Ітобада зламалася. Тоді Задіґ схопив свого ворога за стан, перекинув його на землю й, поставивши кінчик своєї шаблі в переміжку в кірасі, сказав:

– Покиньте зброю, або я вас уб'ю!

Ітобад, усе дивуючись, що це за неприємності трапляються з такою людиною, як він, дав волю Задіґові, який спокійно зняв з нього свій пишний шолом, свою прекрасну кірасу, свої добрі нарукавники, свої блискучі настегники, одягся в них і в цьому строї побіг і впав навколішки

перед Астартою. Кадор легко довів, що зброя належить Задіґові. Його однодушно визнали царем і передовсім за згодою Астарти, яка по стількох перешкодах смакувала радість бачити, що її коханець, на думку всіх, гідний бути її чоловіком. Ітобад звелів у себе вдома звати себе найяснішим паном.[123] Задіґ був царем і був щасливий; він тримав у голові те, що сказав йому пустельник, він пам'ятав навіть те, що з піщинки стане діамант. Він і цариця молилися провидінню. Задіґ подарував прекрасній примхливиці Міссуф свободу; він послав по розбійника Арбогада, якому дав почесну посаду в своєму війську, пообіцявши піднести його до найвищого рангу, коли той триматиметься як справжній воїн, і повісити, коли він стане розбійником.

Сетока з прекрасною Альмоною викликали з глибини Аравії, щоб він став на чолі вавилонської торгівлі. Кадора призначено й шановано згідно з його заслугами: він був другом царя, а отже, цар був єдиний на землі монарх, що мав друга. Малого німого теж не забули; рибалці дали чудесний будинок, Орканові присудили заплатити йому велику суму й повернути дружину, але, ставши мудрим, рибалка взяв тільки гроші.

Ні прекрасна Семира не могла заспокоїтися, що думала, ніби Задіґ стане однооким, ні Азора не покидала плакати, що хотіла колись відрізати йому носа: він заспокоїв їхній сум подарунками. Заздрісник помер від гніву й сорому. Імперія процвітала в спокої, славі й добробуті. То був найкращий вік на землі; нею правили справедливість і любов; всі благословляли Задіґа, а Задіґ благословляв небо.[124]

30

Перша філософська повість Вольтера з'явилася окремим виданням 1717 р. під назвою "Мемнон. Східна історія". Уже наступного року вийшло друком друге видання повісті з остаточною назвою "Задіґ, або Талан. Східна історія", до якої автор додав три нові розділи – "Вечеря", "Побачення", "Рибалка". В подальшому, опрацьовуючи женевське зібрання своїх творів, Вольтер вносив у текст повісті деякі зміни та уточнення; в кельському виданні творів Вольтера, що з'являлося

упродовж 1784–1787 рр., текст "Задіґа" збільшився ще двома розділами – "Танок" і "Блакитні очі", знайденими серед паперів Вольтера.

"Задіґ" був одним з найпопулярніших творів письменника, а його мотиви і розгортання сюжету свідчили про неабияку обізнаність Вольтера із східним фольклором, міфологією та літературою.

31

Ухвала – така жартівлива ухвала, яка пародіювала схвалення книг докторами теології, вперше з'явилася у виданні "Задіґа" 1748 р. і далі повторювалася в усіх прижиттєвих виданнях повісті, окрім видання 1775 р., в якому Вольтер зняв "Ухвалу".

32

...каді-лешкер... – Каді-ель-аскер – суддя в мусульманських країнах, який охороняє закони релігії і держави.

33

Сааді Мусліхіддин (1184–1291) – перський поет, дуже популярний в Європі у часи Вольтера. Перший французький переклад Сааді з'явився 1634 р.

34

Султанша Шераа – сучасники Вольтера вважали, що під іменем Шераа письменник вивів маркізу де Помпадур (1721–1764), фаворитку Людовіка XV.

35

Місяць коня – місяць східного календаря, що відповідає нашому травневі.

36

Рік гиджри – рік переселення, або втечі Магомета з Мекки до Медіни (622), який став першим роком нового мусульманського літочислення.

37

… стародавнім халдейським письмом – старохалдейська мова Древнього Вавилона.

38

Улуг-бек (1394–1449) – узбецький астроном і математик, правитель Самарканда; у творі "Досвід про звичаї" Вольтер змальовує його освіченим монархом.

39

"Тисяча й одна ніч" – добірка арабських казок, почала виходити французькою мовою 1704 р.

40

"Тисяча й один день" – добірка дуже популярних у Франції казок, яку французький орієнталіст Петі де ля Круа видавав у 1710–1712 рр. як переклад із перської. Насправді це була стилізація, в якій де ля Круа лише використав мотиви і сюжети різних східних казок – перських, арабських і турецьких.

41

Талестрида – міфічна цариця амазонок, яка, за переказами, бажала народити сина від Александра Македонського

42

Іскандер (Скандер) – так на Сході називали Александра Македонського

43

Цариця Савська – легендарна правителька арабського племені, яке населяло територію сучасного Йємену Згадується в багатьох стародавніх джерелах, зокрема і в Старому Заповіті.

44

Зороастр (або Заратустра) – легендарний засновник релігій древніх персів, автор серн книг "Авеста". Перша з тих книг, "Вендидат", є зводом релігійних настанов.

45

…варта молодого Оркана – правдоподібно анаграма імені кавалера де Рогана, аристократа, який переслідував Вольтера і спричинив його арешт та вимушений від'їзд 1726 р до Англії.

46

Гора Іммаус – давня назва Гімалаїв.

47

Мемфіс – давня столиця Єгипту, розміщена досить далеко від Вавилона

48

…з простою міщанкою – тут: простолюдинкою. Міщанка Азора протиставляється Семирі – дівчині, яка виховувалася при дворі.

49

Арну – популярний у часи Вольтера паризький аптекар, який широко рекламував мішечки, повішені на шиї, проти апоплексії.

50

Міст Тшінавар – міст Чінавар, по якому, за релігійними віруваннями давніх персів, душі померлих переходили в потойбічний світ

51

Ангел Азраїл – ангел смерті в мусульманській релігії.

52

Книга Зенд-Авесті – переклад-коментування середньоперською мовою книг "Авести".

53

Натяк на псевдонаукові досліди французького ученого Піто, який 1732 р надрукував доповідь на подібну тему

54

…в місяць миші…у місяці барана – назви місяців у китайсько-маньчжурському календарі.

55

Натяк на дослідження Б. де Сент-Ілера "Роздуми про науку" (1710).

56

Вольтер кепкує із вченого Р. А. де Реомюра (1683–1767), який неодноразово подавав Академії наук свій проект виготовлення порцеляни із скла.

57

Великий Дестергам (детергам, дефтердар) – титул головного скарбника у Персії і Туреччині.

58

Комплімент із двояким натяком вони самі подібні до золота і вони жадібні золота.

59

Ормузд, Оромазд – бог добра у давньоперській релігії, змагався з Аріманом, богом темряви, носієм зла.

60

…камінь, на якому я зробив пробу – камінь твердої породи, яким визначали пробу золота і срібла.

61

У передпокоях, у спальнях і в кабінетах – тобто у палацових передпокоях, у королівських салонах і на засіданнях міністрів.

62

Грифони – химерні істоти з тілом лева і з орлиною головою та крилами.

63

Теург – теолог, богослов.

64

Ієбор (Yebor) – анаграма-натяк на єпископа Морепу Жана Франсуа Буайє (Boyer, 1675–1755), ученого богослова і Вольтерового ворога.

65

Натяк на "П'ятикнижжя", яке забороняє їсти м'ясо кроликів ("Второзаконня", XIV, 7)

66

Думка, яка перегукується із висловом французького письменника-моралiста Мішеля де Монтеня (1533–1592): "Не маючи змоги її досягнути, помстимося їй обмовою" (кн. III, р. VII "Про тягар величі").

67

Гарпії (гр. міф.) – птахи з жіночими обличчями.

68

Гірканія – область Стародавньої Перси, що знаходилася на південь від Каспійського моря.

69

Можливо, натяк на Фрідріха II, з яким у той час Вольтер зав'язував стосунки.

70

Сатрап – управитель провінції або міста у Стародавній Персії.

71

…добрим фізиком – тут: натураліст, природознавець на відміну від філософа-метафізика.

72

Диван – вища султанова рада.

73

Візир – міністр або вищий сановник у країнах мусульманського Сходу.

74

Йдеться про вісім частин мови, які розрізняються у теоретичній граматиці.

75

Демономанія – тут богословська наука про злих духів

76

Субстанція й випадок – терміни середньовічної схоластики, субстанція – незмінна сутність речей, випадок (акциденція) – змінне, те, що переходить.

77

Монади й неперевизначена гармонія – поняття філософи Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646–1716), над якими кепкує Вольтер, переглянувши своє ставлення до поглядів німецького філософа.

78

Мідія – історична область у південно-західній частині Іранського нагір'я. В середині 70-х років VII ст. – середині VI ст. до Р. Х. тут існувало однойменне царство, кордони якого в період розквіту сягали далеко за межі історичної області.

79

…як говорить Саддер – виклад змісту "Авести".

80

…море, що відступає – тут і далі маємо ремінісценції із Старого Заповіту ("Псалми", CXIV, 3)

81

"Ісайя", XIV, 12

82

"Книга Юдити", XVI, 15

83

Мітра – бог сонця і священного вогню у стародавніх персів

84

Зенд-Авеста – помилкова орфографія Вольтера, який порахував назву книги за ім'я божества.

85

Святий вогонь – Мітра є також богом продовження роду.

86

Канопа – один із культурних центрів Стародавнього Єгипту

87

Хорив – пустеля, розташована поблизу гори Хорив в Аравії.

88

Ґанґариди – міфічний народ, який нібито жив на берегах Ґанґу.

89

Браман, брахман або брамин – буддійський священик.

90

Стародавнє місто Бассора в Аравії, сучасне місто Басра, знаходиться там, де Тигр впадає в Перську затоку.

91

Катай – стародавня назва Північно-Східного Китаю

92

Брагма – Брама, або Брахма – індуський бог

93

Апіс – священний бик у стародавніх єгиптян

94

Риба Оаннес – Священна риба стародавніх халдеїв, халдейський бог. За міфом, він мав одну чоловічу голову, одну риб'ячу, міг говорити і мав хвіст та ноги. Щоранку він виходив навчати дітей, а щовечора ховався в море. Слово "Оаннес" халдейською мовою означає "чужинець". Отже, гадають, що якийсь чужинець, одягнений у шкури морських тварин, навчав халдейців, а ввечері повертався до свого човна.

95

Халдейський календар був одним із найдавніших у світі.

96

Камбал – давня назва Пекіна

97

Китайські слова, що означають: Лі – природне світло, розум, а Тьєн – небо, і які разом із тим визначають бога

98

Тотат (Дейтат) – бог торгівлі, мистецтва та війни у давніх галлів.

99

…омела, що росте на дубі – ця рослина вважалася у кельтів священною.

100

…скифи, його предки – Так помилково вважалося в часи Вольтера.

101

Жерці зірок – тобто арабські священнослужителі

102

Тут Вольтер імітує стиль однієї з книг Біблії – "Пісні пісень" (VII, 5)

103

Тідор і Тернат – острови із групи Молуккських островів у Тихому океані

104

Серендіб – Можливо, Цейлон або Суматра, чи Мадагаскар

105

Головний податківець, збирач податків, викупивши у короля це право, ставав державним банкіром.

106

…місяць крокодила – назва місяця у китайсько-маньчжурському календарі

107

Судова палата, яка накладала штраф на податківця, повертаючи таким чином украдені ним гроші скарбниці.

108

Натяк на працю французького історика і педагога Роллена та роман Кребільона-сина.

109

Бонзи – буддійські ченці в Японії, Вольтер має на увазі ченців узагалі.

110

Грації, або харіни (гр. міф.) – доньки Зевса, спочатку богині родючості, згодом стали богинями вроди, радості, жіночої приваби.

111

Греки мали на увазі "великоокі"

112

…скелясту Аравію – тобто Аравійську пустелю

113

Тір – стародавня назва Фінікії

114

Василіск – казкова тварина у вигляді змії або ящірки, її погляд смертельний Вважалося, однак, що її погляд небезпечний лише для чоловіків

115

…до сфери планети Венери – четверта з дев'яти небесних сфер, які, за вченням Птолемея (II ст… Р. Х.), творять Усесвіт. Тут сфера Венери – також сфера зірки.

116

Філософський камінь – речовина, яку розшукували середньовічні алхіміки, сподіваючись з її допомогою перетворювати звичайні метали на золото, срібло, повертати юність і т. п.

117

Судова астрологія – вміння пророкувати майбутнє за розташуванням зірок.

118

Збройно змагатися на списах почергово із чотирма супротивниками.

119

Вони били вздовж і впоперек – завдавати ударів вістрям шпаги і її лезом.

120

Особлива фехтувальна підхідка.

121

…вийшов у такому пристрої – тут спорядження.

122

Сила шпаги – частина шпаги, що знаходиться біля ручки, безсилля шпаги – частина, що знаходиться ближче до вістря.

123

У французькому тексті "Monseigneur", звертання до принців королівської крові і вищих церковних сановників

124

Тут кінчається манускрипт, де була історія про Задіґа. Після дванадцятого розділу й перед тим, як Задіґ приїхав до Сирії, були ще два розділи. Відомо, що він зазнав багато інших пригод, як правдиво записано; отже, прохання до панів перекладачів із східних мов – зібрати їх, коли вони до них потраплять.